Osmanlı Bilimi Araştırmaları
Studies in Ottoman Science

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

Osmanlı Bilimi Araştırmaları 24, 1 (2023): 105-137
DOI: 10.26650/oba.1179803

Araştırma Makalesi / *Research Article*

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık Önlemleri

Sanitary Measures Taken by the Inspector-in-Chief of Public Hygiene Charles Bonkowski Pasha During the 1893-1895 Cholera Epidemic in Ottoman Turkey

Hikmet Çil[1]

[1]İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Doktora Programı, İstanbul, Türkiye

ORCID: H.Ç. 0000-0001-9268-6959

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Hikmet Çil,
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Doktora Programı, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: hikmet_176@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 24.09.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested: 14.10.2022
Son Revizyon/Last Revision Received: 15.11.2022
Kabul/Accepted: 25.11.2022
Online yayın/Published online: 06.01.2022

Atıf/Citation: Çil, Hikmet. "Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık Önlemleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 105-137. https://doi.org/10.26650/oba.1179803

ÖZ

Kolera, bir enfeksiyon hastalığıdır ve salgına dönüşebilme özelliği nedeniyle insanlık tarihi boyunca çok fazla can kaybına sebep olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda ilk kolera salgını 1822 yılında görülmüş, bu tarihten sonra da salgınlarla karşılaşılmıştır. Osmanlı yöneticileri, kolera başta olmak üzere diğer salgın hastalıklarla mücadele amacıyla 1838'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi teşkil etmiştir. Devlet, bu kurumun yanı sıra salgınla mücadele için geniş yetkilerle donatılmış bazı uzmanları da görevlendirmiştir. Bu uzmanlardan birisi aslen Polonyalı (Leh) bir mülteci olan kimyager-eczacı Charles Bonkowski Paşa (1841-1905)'dır. 1892'de Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği unvanı verilen Bonkowski Paşa, maiyetinde yer alan görevliler ile başta İstanbul olmak üzere Edirne, Bursa, Trabzon, İzmir, İzmit ve civarında başgösteren 1892-1895 kolera salgınında aktif görev almıştır. Gittiği yerlerde sadece teftiş yapmamış, bir amir sıfatıyla sağlık görevlilerini organize etmiş, çeşitli direktifler vererek onları yönlendirmiştir. Ayrıca teftiş ettiği yerlerde hastalığın nasıl ortaya çıktığına, yayıldığına ve kontrol altına alınabilmesi için nelerin yapılması gerektiğine dair görüşlerini Sadarete raporlar halinde sunmuştur. Bonkowski Paşa, önerdiği ve uygulamaya koyduğu sağlık önlemlerini Sadaret ve Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ile eş güdümlü olarak yürütmeye çalışmıştır. Bu makale, ağırlıklı olarak Bonkowski Paşa'nın hazırladığı ve Osmanlı Arşivi'nde (İstanbul) bulunan raporlara dayanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar sözcükler: Kolera, Salgın hastalıklar, Osmanlı sıhhiye teşkilatı, Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği, Charles Bonkowski Paşa, İstanbul Şehremaneti, Osmanlı Devleti, Türkiye

ABSTRACT

Cholera is an infectious disease that has caused many deaths throughout human history due to its ability to turn into an epidemic. The first cholera epidemic in the Ottoman Empire broke out in 1822, with epidemics being encountered after this date. Ottoman administrators formed the *Meclis-i*

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Umur-ı Sıhhiye [Council of Health Affairs] in 1838 to fight epidemic diseases, especially cholera. Moreover, the empire also appointed experts to combat epidemics. One of these experts was the chemist-pharmacist Charles Bonkowski Pasha, a refugee of Polish origin. Appointed as General Inspector-in-Chief of Public Hygiene in 1892, Bonkowski Pasha worked actively during the 1893-1895 cholera epidemic with his team in various cities of the Ottoman Empire such as Istanbul, Edirne, Bursa, Trabzon, Izmir, Izmit, and their surrounding areas. Bonkowski Pasha not only inspected the places he visited, but he also supervised the organization of sanitary officers and guided them with directives. He additionally presented his views to the Grand Vizier through his reports dealing with the emergence and spread of the disease in the places he'd inspected and the measures to be taken to bring it under control. Bonkowski Pasha attempted to maintain the sanitary measures he'd implemented in coordination with the Office of the Grand Vizier and the Council of Health Affairs. The present article is essentially based on the sanitation reports Bonkowski Pasha wrote that are kept in the Ottoman Archives in Istanbul.
Keywords: Cholera, Epidemics, Ottoman health administration, General Inspectorate of Public Hygiene, Charles Bonkowski Pasha, Municipality of Istanbul, Ottoman Empire, Türkiye

Extended Abstract

Throughout history, societies have experienced various disasters, one of these being cholera, an infectious disease that originated in India. Due to its ability to turn into an epidemic, cholera has caused great damage to many states including the Ottoman Empire. The first cholera epidemic in the empire broke out in 1822, with epidemics having ravaged the country since then at various intervals. The 1865 epidemic in particular caused great losses that urged the Ottoman administrators to take greater measures against its spread. The *Meclis-i Umur-ı Sıhhiye* [Council of Health Affairs] was established in 1838 in order to combat epidemics using modern medical methods. When a cholera epidemic broke out in Hamburg, Germany in 1892, Sultan Abdul Hamid II, worried about its spread to Istanbul, additionally decreed the establishment of an inspectorate of public hygiene in 1892. The chemist and pharmacist Charles Bonkowski Pasha, a Polish refugee who had previously studied the sewers of Istanbul and analyzed the drinking water of the city, was appointed as the chief inspector. This administration was first entrusted with the sanitary problems of Istanbul, as is indicated by the name Inspectorate for Hygiene for Dersaadet and Galata, Üsküdar, and Eyüp. In the same year, the inspectorate's mission was expanded to include the entire territory of the empire, and its name was changed to the General Inspectorate for Public Hygiene.

As inspector-in-chief of public hygiene, Bonkowski Pasha along with his team composed of doctors and disinfection officers, worked effectively against cholera epidemics in Edirne, Bursa, Trabzon, Izmir, Izmit, and especially Istanbul between 1892-1895. He was first given information about the state of infected cities, and he and his team would then visit these cities in line with this information to conduct inspections. During these inspections, Bonkowski Pasha would receive support from the governors, local administrators, military units, and

other prominent people. Additionally, Bonkowski Pasha would form a health commission consisting of local people to discuss the measures to be taken against the epidemic. However, he was forced to face some hinderances from the Mayor Rıdvan Pasha in Istanbul, especially for the work to be done in the sewers of the city. In the end, though, the Sultan backed Bonkowski Pasha regarding this situation.

Bonkowski Pasha had large-scale disinfections performed in the houses where cholera had broken out. He would have some items burned and immovable objects disinfected effectively. He also would have the remaining items washed and ventilated and the interior walls whitewashed. Streets and market places were cleaned, open toilets were whitewashed, sewers were covered, and rats were exterminated. Work was done to prevent contaminated water from being mixed with the drinking water.

Bonkowski Pasha also attempted to prevent the spread of the disease by implementing large-scale quarantines. He ordered the belongings of passengers staying in the quarantine houses located on the important transit routes of the empire to be disinfected, which was important because passengers could spread the disease to other places after leaving the quarantine houses. Bonkowski Pasha provided detailed reports on the epidemic for the places he visited. He would send these reports directly to Abdul Hamid II, in which he detailed the problems he'd encountered and the work he'd done.

The pasha sometimes acted in unison with the Council of Public Health when working in places where he'd been assigned. However, he mentioned in his reports that the Council did not always send the required officials to contaminated places, or if they were sent, their number was insufficient. Still, Bonkowski Pasha established good relations with the local peoples, took care to not disturb the people with the precautions he took, and tried to reduce the quarantine period in unaffected localities. The steps he took did sometimes cause problems between him and the Council of Public Health, and the council did not hesitate to warn Bonkowski Pasha about obeying the sanitation laws.

The present article is essentially based on the sanitation reports Bonkowski Pasha had written that are kept in the Ottoman Archives in Istanbul. These reports show the hygiene conditions in the Empire to have been poor, with open sewers, non-sanitary toilets, contaminated water being mixed with drinking water, and the unhealthiness of market places and streets being the main factors that paved the way for the spread of the cholera epidemic and that undoubtedly made Bonkowski's mission difficult. These reports also provided information about the Ottoman administrators' struggle against the cholera epidemic of 1893-1895.

Giriş

Tarih boyunca, salgın hastalıklar insanlığı etkileyen felaketlerden biri olagelmiştir. Bu nedenle salgın hastalıklar tarihin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Kolera salgınları da bunlardan biri olmuştur. Kolera salgınları nedeniyle Osmanlı toplumu da büyük kayıplar yaşamıştır.[1] Osmanlı İmparatorluğunda ilk kolera salgını 1822'de görülmüş ve bu tarihten sonra ülke sınırları içerisinde zaman zaman ortaya çıkmıştır.[2] Özellikle 1865 kolera salgını Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir.[3] Osmanlı Devleti, Avrupa'da olduğu gibi kolera ve diğer salgın hastalıklarla modern sıhhi usullerle mücadele etmek için 27 Nisan 1838'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi teşkil etmiştir.[4] Bu meclis haricinde kolera hastalığı ile mücadele kapsamında doğrudan hükümete bağlı olan ve geniş yetkilerle donatılmış müfettişlikler oluşturulmuş başına da yine geniş yetkilerle donatılmış kişiler tayin edilmiştir. Bu müfettişliklerden biri Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği'dir ve başmüfettiş olarak tayin edilen kişi de Charles Bonkowski Paşa[5]'dır.

Sultan II. Abdülhamid, 1892'de kolera salgınının Hamburg'da görülmesi üzerine endişelenmiştir. Bu nedenle II. Abdülhamid, salgının Avrupa'dan İstanbul'a yayılmaması için bazı önlemler alma gereksinimi duymuştur.[6] Sultan bu bağlamda kolera salgınlarına karşı

1 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Bs. 2001) içinde, 15.

2 Ayrıntılı bilgi için bakınız. Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 23, 38.

3 1865 kolera salgını için ayrıntılı olarak bkz. Nuran Yıldırım, "Büyük Kolera Salgını (1865) ve Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 2 (2002): 55-68. "Büyük Kolera" ise 1865 yazında, Mısır'dan Muhbir-i Sürur gemisinin tayfalarıyla geldi. Az miktardaki paralarını biriktirmek amacıyla yetersiz beslenip kötü koşullarda yaşayan Kasımpaşa kışlası işçileri arasında hızla yayılarak bütün şehri sardı. Bu salgında 30.000'e yakın İstanbullu hayatını kaybetti. Bkz. Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınlarında Şehir Hijyeni: İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler," *Arredamento Mimarlık* sayı 342 (2020), 87.

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Belleten* 58, 222 (1994): 329-376.

5 Charles Bonkowski, 1841'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Polonyalı (Leh) bir mülteci bir ailenin çocuğudur. İlk ve orta öğretimini burada tamamladıktan sonra Paris'e giderek orada kimya ve eczacılık öğrenimi görmüştür. İstanbul'a döndükten sonra, 1865'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kimya muallimliğine tayin edilmiştir. Aynı yıl Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyeliğine kabul edilmiş olan Bonkowski, bu cemiyetin hijyen komitelerinde görev aldığı gibi, başkan yardımcılığına da seçilmiştir. 1879'da Dersaadet Eczacıyan Cemiyeti'nin ilk başkanı olmuştur. 1882'de kapanan bu cemiyet 1892'de tekrar açılmış ve yeniden cemiyetin başkanlığına getirilmiştir. Ancak aynı yıl Hıfzıssıhha Başmüfettişi tayin edildiğinden bu müfettişliğin yoğun işlerinden dolayı cemiyetin başkanlığını bırakmıştır. Bonkowski Paşa, 1882-1897 yılları arasında yurtdışında düzenlenen kongrelere katılmıştır. 1882 yılından itibaren de Osmanlı sarayında önce kimyagerlik, daha sonrada baş kimyagerlik görevini yürütmüştür. 1897'de Hıfzıssıhha Umum Müfettişliği görevini yanı sıra önce Yunan sınırında askeri bölgeleri ile kışlalarının müfettişliğine getirilmiş, daha sonra da Osmanlı- Yunan savaşı nedeniyle Erkan-ı Harbiye heyeti içerisinde müfettiş olarak Alasonya'ya gönderilmiştir. Paşa, Hıfzıssıhha Umum Müfettişliği görevini 3 Haziran 1903 tarihine kadar devam ettirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feza Günergun, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)," *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi- İstanbul 17-19 Şubat 1988-Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992) içinde, 229-255.

6 Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Hamburg'da çıkan kolera salgını hakkında yürütülen mücadele hakkında Almanya

İstanbul ve çevresinde temizlik işleri için alınacak tedbirleri kararlaştırıp uygulamak üzere, Şehremaneti bünyesinde bir Sıhhiye Komisyonu teşkil edilmesini teşvik etmiştir. (1892).[7] Ayrıca II. Abdülhamid liyakatinden emin olduğu hem saray eczacı-kimyageri olan hem de Dersaadet Eczacıyan Cemiyeti başkanlığını yapan Bonkowski Paşa'yı, İstanbul'da gerekli olan sıhhi ve fenni önlemleri alması için salgına karşı teşkil ettiği idarenin başına getirmiştir. Bonkowski Paşa'nın, hem almış olduğu eğitim, hem de kolera salgınını tetikleyecek etkenleri iyi bilmesi ve özellikle İstanbul ve Bursa gibi şehirlerde çalışmalar yapmış olması, bu idarenin başına getirilme sebebiydi.[8] Sultanın teşkil ettiği bu idare; Dersaadet[9] ve Galata, Üsküdar, Eyüp Umum Hıfzıssıhha Müfettişliği (Dersaadet ve Bilad-ı Selase Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişliği)'dir.[10] Ancak kısa bir süre sonra 31 Ağustos 1892 tarihinde sultan bu başmüfettişliğin vazife alanını tüm ülke topraklarını kapsayacak şekilde genişletmiştir. Başmüfettişliğin ismi de Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği (Dersaadet ve Bilumum Vilayet-i Şahane Hıfzıssıhha Sermüfettişliği) olarak değiştirilmiştir.[11] Böylece kolera salgınlarına karşı hızlı ve etkili bir çözüm alınması düşünülmüştür.

Bu araştırmanın temel konusu: Sultan II. Abdülhamid'in kendisine bağlı olarak teşkil ettiği Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği ve bu idareye başmüfettiş olarak tayin ettiği Bonkowski Paşa'nın başta İstanbul olmak üzere Edirne, Bursa, Trabzon, İzmir ve İzmit'te, koleraya karşı yürüttüğü çalışmalardır. Yine, paşanın salgın zamanlarında bu yerlerde; salgın ile nasıl mücadele ettiği, kolera salgınlarının kontrol altına alınması için hangi hususlara önem verdiği, salgınlarla mücadele ettiği sırada çalışma bölgelerinde hangi sorunlarla

Konsolosluğu aracılığı ile geniş bilgiler elde etmiştir. Bu bilgilerden II. Abdülhamid de yararlanarak İstanbul'da olası bir kolera salgınına karşı önlemler alma gereksinimi duymuştur. Bkz. Nuran Yıldırım ve Hakan Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları," *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25, 1, (Ocak 2020): 90. Osmanlı coğrafyasının neredeyse tamamını 1893-1895 yılları arasında etkisi altına alan kolera salgını, 1892 yılında Kuzeybatı Hint eyaletlerinde ortaya çıkmıştır. Salgın buradan dünyanın birçok bölgesine yayılmıştır. Hastalık hem Rusya üzerinden hem de daha etkili olarak Hicaz'dan hac yoluyla Osmanlı topraklarına ulaşmıştır. Bkz. Zafer Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894," *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu- II* (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016) içinde, 839.

7 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 296.

8 Bonkowski Paşa'nın Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği görevine getirilmesi tesadüf değildir. Çükü paşa başta İstanbul olmak üzere Bursa gibi kentlerde sıhhi analizler yapmış ve bu çalışmalarını raporlamıştır. Bonkowski Paşa,1870'lerde, İstanbul'daki kanalizasyon sistemi ve bunun halk sağlığı üzerine etkileri ile bunlar için atılması gereken adımları raporlamıştı. İstanbul'un coğrafi konumunun salgın hastalıkların hızla yayılabileceği görüşünü ileri sürmüş, önlem olarak da eskisinden daha sağlıklı bir kanalizasyon sisteminin kurulması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca paşa, 1870-1892'de yılları arasında İstanbul'un içme sularına, yabancı ülkelerden gelen sahte yiyecek ve içeceklere dair raporlar da sunmuştur. Paşa, sıhhi ve hijyen kongrelerinde Osmanlı Devleti'ni temsil etmiştir. Bkz. Sabire Arik, "Z historii tureckiej farmacji. Bonkowski Pasza – pierwszy chemik pałacu osmańskiego (From the History of Turkish Pharmacy Bonkowski Pasha – the First Chemist of the Osman Palace)," *Rocznik Filozoficzny Ignatianum* (*The Ignatianum Philosophical Yearbook*) 25, 1 (2019): 62.

9 Dersaadet burada sur içi olarak adlandırılan yarımadayı ifade etmektedir.

10 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.HUS. 1/12, 4 Muharrem 1310/ 29 Temmuz 1892.

11 Günergun, "Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)," 238.

karşılaştığı ve bu sorunları çözmek için de nasıl hareket ettiği gibi sorular, bu araştırmada cevaplanmaya çalışılacaktır.

Bonkowski Paşa'nın İstanbul'da Kolera Salgınına Karşı Aldığı Tedbirler

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliğine getirilen Bonkowski Paşa'nın ilk görev yeri İstanbul olmuştur. Paşanın kolera salgınlarına karşı oluşturduğu çalışma ekibinde zaman zaman farklı kişiler yer almıştır. Ancak paşanın çekirdek kadrosunda Mekteb-i Harbiye-i Şahane Eczacıbaşısı Turan Bey, Bahriye Hastanesi Eczacılarından Agop Efendi bulunmuştur. Bunların yanında Necib, Kemal ve Ahmet adlı üç müfettiş yer almıştır.[12] Ayrıca ilk başta çalışma ekibinde bulunan Doktor Azizyan yerine başarılı bir doktor olan Garcia getirilmiş, doktor olarak Hasan Tevfik Bey de ekipte yer almıştır.[13]

93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonrasında, Osmanlı Devletinin Rumeli'de ve Kafkaslar'da kaybettiği topraklar nedeniyle İstanbul'a çok büyük göçler yaşanmıştır. İstanbul'a kitleler halinde gelen muhacirler arasında sağlık problemleri ortaya çıkmaktadır. Uygunsuz hijyen ortamı nedeniyle bir süre sonra İstanbul'da kolera salgınları baş göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid uzun süre bir taraftan bu göçmenlerin iaşesi ile meşgul olurken bir taraftan da Avrupa'da ortaya çıkan kolera salgınının ülkeye bulaşmasına önlem almak istemiştir. Bu bağlamda atılan önemli adımlardan biri 1892'de Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa ile maiyetinde yer alan kişilerin İstanbul'da teftiş çalışmalarına başlamalarıdır. Teftiş Heyeti öncelikle bir güzergâh belirlemiştir. Buna göre teftiş Avrupa yakasında Boğaziçi'nden başlamış, Rumelikavağı'na, ardından Kilyos'a, Rumelihisarı'na ve son olarak Anadolukavağı'ndan Çengelköy'e kadar olan semtleri kapsamıştır. Bu semtlerde yer alan bakkal, kasap gibi sağlık sorunları barındırma potansiyeli olan iş yerlerinin yanı sıra toplum sağlığını tehdit edecek dere yatakları, lağımlar[14] gibi yerler de teftiş edilmiştir. Daha sonraki günlerde Adalar, Kasımpaşa, Hasköy, Halıcıoğlu, Balat ve civarları da teftiş görmüştür. Bu semtlerde yer alan ibadethanelere, mekteplere ve hatta evlere kadar girilerek kontroller gerçekleştirilmiştir. Teftişler sırasında yerel idarecilere ve ilgili şahıslara gereken önlemlerin alınması konusunda uyarılar da yapılmıştır. Heyet, teftiş sırasında edindiği bilgiler çerçevesinde, devletin ivedilikle alması gerektiği önlemlere dair padişaha raporlar sunmuştur.[15] Kolera hastalığına yol açabilecek yerlerin Kasımpaşa Deresi ve Balat İskelesi

12 BOA, BEO. 42/3133, 8 Muharrem 1310 (2 Ağustos 1892).

13 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 296. Komisyonda yer alan memurlar için bkz. BOA, İ.AS. 3/36, 19 Zilkade 1310 (4 Haziran 1893), 2.

14 Lağım ve kanalizasyon düzenlemesi 1850'lilerde başlamış ise de 1865 yılında kendini gösteren ve Büyük Kolera salgını olarak adlandırılan salgın sonrası düzenlemeye ağırlık verilmiş, ancak bunlar yeterli boyutta olmamıştır. Dolayısıyla lağım ve kanalizasyonlar, kolera salgınlarının İstanbul'da yayılmasına etken olmayan devam etmiştir. Bkz. Yıldırım, "İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler," 89.

15 BOA, İ.HUS. 12/1, Muharrem 1310 (29 Temmuz 1892).

civarında bulunan muhacir barakalarının olduğu anlaşılmıştır. Bu iki bölgede gerekli sıhhi önlemler hızla alınmıştır. Alınan tedbirler sonrasında, 1892 yılı itibariyle ne İstanbul'un içinde çıkan ve ne de dışarı kaynaklı kolera vakalarına tesadüf edilmemiştir.[16]

Bu arada Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa teftiş amacıyla kolera salgınlarının olduğu başka bölgelere de gönderilmiştir. Bu nedenle paşa her zaman İstanbul'da bulunamadığı için İstanbul'da olmadığı zamanlarda ekibinde yer alan bir uzmanı yerine vekil olarak bırakmıştır. Mesela 1893'de vekil olarak Doktor Hasan Tevfik Efendi'yi bırakmıştır. Şehremaneti Reisi Rıdvan İsmail Paşa ise Doktor Tevfik Bey'in yerine 22 Ağustos'ta Doktor Garcia'yı getirmek için çalışmıştır.[17] Ancak Dahiliye Nezareti 25 Ağustos'ta bu iki doktoru görevlerine devam etmeleri konusunda uyarmıştır.[18] Rıdvan Paşa'nın böyle bir girişimde bulunmasının sebebi de Tevfik Bey'in sıhhi önlemler adı altında pazar yerlerini değiştirmesi ve pazarda küfe kullanımını yasaklamasıydı.[19] Bu durum Belediye Başkanı Rıdvan Paşa'yı rahatsız etmekle birlikte onun asıl amacı Bonkowski Paşa'nın İstanbul'da gücünü azaltmaktı. Ancak bu gibi olumsuz yaklaşımlara rağmen Bonkowski Paşa, kolera ile ilgili başarılı mücadelesini sürdürmüştür. Sultan II. Abdülhamid de paşanın bu başarılı mücadelesine desteğini esirgememiştir. Bu nedenle Şehremini Rıdvan Paşa'nın arzu ettiği durum gerçekleşmeyerek, Hasan Tevfik Efendi görevine devam etmiştir.[20]

Avrupa'da salgın görüldüğü haberleri Osmanlı yöneticilerini tedirgin etmiştir. Bu nedenle İstanbul'da çalışmalar ara verilmeden sürdürülmüştür. Bu çerçevede Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa İstanbul'da olduğu zamanlarda teftişlere devam etmiş, elde ettiği bilgileri II. Abdülhamid'e raporlamıştır. Paşa, 14 Kasım 1893 tarihli raporunda, İstanbul'a dair önemli sıhhi hususlara dikkat çekmiştir. Öncelikle, mahalle aralarında açık bulunan tuvalet çukurlarının üzerinin kireçle örtülmesini istemiştir. Daha sonra Hasköy'de ve civarında kordon altına alınan hanelerin çöplerinin temizlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Rapordaki bir diğer önemli husus da Halıcıoğlu İskelesi civarında patlayan lağımlardı. Açık çukurlar ve çöpler, koleranın yayılmasına neden olduğu gibi, çevreye kötü kokular da yaymaktaydı. Paşa, bu lağımların acilen kapatılmasını talep etmiştir.[21] Bu rapor sonrasında şehirdeki sıhhi tedbirlere dair 26 Kasım 1893 tarihli bir düzenleme yapılmıştır. Düzenlemeye göre İstanbul'un Birinci, Üçüncü, Altıncı ve Dokuzuncu Belediye Daireleri Bonkowski Paşa'nın yetki alanına dahil edilmiştir.[22] Bu belediyelerde bulunan temizlik görevlileri Bonkowski Paşa'nın emri altına alınmıştır. Belediye sınırları içerisinde yapılacak dezenfeksiyon işlemlerine bu memurlar da

16 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 297.
17 BOA, Y.MTV. 81/84, 9 Safer 1311 (22 Ağustos 1893).
18 BOA, Y.MTV. 81/84, 12 Safer 1311 (25 Ağustos 1893).
19 BOA, Y.MTV. 81/85, 9 Safer 1311 (22 Ağustos 1893).
20 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 298-299.
21 BOA, A.) MKT.MHM. 593/ 7, 5 Cemaziyelevvel 1311 (14 Kasım 1893).
22 BOA, İ.HUS. 18/48, 17 Cemaziyelevvel 1311 (26 Kasım 1893).

katılacak ve böylelikle sıhhi tedbirler hızlanacaktır.[23] Dezenfeksiyon işlemi için de çeşitli yöntemler kullanılırdı. Havanın temizlenmesi için pülverizatör, içme suları için filtreleme, giysiler ve ev işleri için ise etüv makineleri kullanılmıştır.[24]

Düzenleme sonrasında Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa ile Şehremini Rıdvan Paşa arasındaki sürtüşmeler zaman zaman alevlenmiştir. Tartışmalar özellikle kolera hastalığı görüldüğünde artmaktaydı. Mesela 1893'de Kasım ayının son günlerinde İstanbul'da kolera salgının büyümesi Bonkowski Paşa ile Rıdvan Paşa'yı karşı karşıya getirmiştir. Tartışmanın en önemli konusu su birikintileriydi. Yağmur suları yüksek yerlerden taşıdığı pislikleri çukurlarda biriktiriyordu. Çöp çukurlarında biriken su ise kolera mikrobunun çoğalmasına ve hastalığın yayılmasını neden olmaktaydı. Bonkowski Paşa bu birikintileri kapatmak için hükümetten yetki istemiştir. Bu durumda Bonkowski, belediyenin ve dolayısıyla Rıdvan Paşa'nın yetki alanlarına müdahale etmiş oluyordu. Rıdvan Paşa bu durumdan memnun olmamıştı. Çünkü paşanın böyle bir yetki istemesi, onu aynı zamanda padişaha şikâyet etmesi anlamını taşıyordu.[25] Bu arada Sultan II. Abdülhamid bu ikilinin karşı karşıya gelmesinden rahatsızlık duymaya başlamıştı. İkili arasında tartışma kaçınılmaz gözükmekteydi. Çünkü Bonkowski Paşa teftişleri yaparak, gerekli raporları padişaha sunuyordu. Sadaret ise bu raporlardaki hususlara dair gerekli çalışmaların yapılmasını Rıdvan Paşa'ya havale ediyordu. Nihayetinde Sultan II. Abdülhamid bir çözüm üretti. Buna göre, Bonkowski Paşa bu dönemden itibaren İstanbul'da teftiş yapacak, şehrin dezenfekte işlemlerini ise Fransız dezenfeksiyon uzmanı Eugene Mondragon[26] yürütecekti.[27] Böylece dezenfekte işlemleri haricinde koleraya karşı büyük çaplı tedbirler Şehremini Rıdvan Paşa tarafından alınacaktı. Mondragon 8 Aralık 1893'te Şehremini Rıdvan Paşa ile bir senelik kontrat imzalayarak "tebhirhaneler muallimliği" görevine getirilmiştir.[28] Bu aynı zamanda kolera zamanlarında ve diğer zamanlarda şehrin temizliği ile salgınlara karşı halkı korumak için önemli bir adım olmuştur.

23 BOA, A.) MKT.MHM. 593/13, 18 Cemaziyelevvel 1311 (27 Kasım 1893).

24 Bu yöntem ve araçlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı," *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri, 22-23 Mayıs 2003,* ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu (İstanbul, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, 2004) içinde, 421, 431.

25 BOA, İ.HUS. 18/49, 13 Cemaziyelevvel 1311(22 Kasım 1893).

26 İstanbul Belediyesi'nde Dr. Chantemesse'in önerdiği Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu teşkil edilmiştir. Buna bağlı olarak da belediye bünyesinde çeşitli sağlık birimleri oluşturulmuştur. Dr. Chantemesse, şehirde yaptığı incelemeler sonunda kolerayla en etkin mücadele yöntemlerinden birinin dezenfeksiyon olduğunu ve bunun da İstanbul'da uygulanmadığını tespit etmiştir. Ayrıca Dr. Chantemesse'in dezenfeksiyon uygulamasını yapmak için kimya bilimine âşına bir görevlinin bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine, onun önerisiyle Paris Dezenfeksiyon Merkezi Başmüfettişi Eugen Mondragon dezenfektör olarak davet edilmiştir. 24 Ekim 1893 günü İstanbul'a gelen Mondragon, "tebhirhaneler muallimi" tayin edilerek, kurulmakta olan dezenfeksiyon istasyonlarının yönetimi ve dezenfeksiyon usulünü öğretmekle görevlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım ve Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar," 90.

27 Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 315.

28 Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri," *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu 2 Haziran 2007*, ed. Bülent Özaltay, Nuran Yıldırım, Murat Çekin. (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2008) içinde, 203.

Bonkowski Paşa, İstanbul'da teftiş faaliyetlerini sürdürürken, bir taraftan da uluslararası sağlık etkinliklerine katılarak Osmanlı Devletini temsil etmiştir. Nitekim Paşa, Hıfzıssıhha Başmüfettişi sıfatıyla 1894 yılının ilk aylarında toplanan Paris Sıhhiye Konferansı'na katılmıştır.[29] Bonkowski Paşa, kongre dönüşü İstanbul'daki teftiş görevine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu esnada paşa, Yedikule Ermeni Hastanesinde şüpheli bir şekilde vefat eden Sivaslı Agop'un haberini almıştır. Paşa, şüpheli şekilde vefat eden Agop hakkında geniş çaplı bir araştırma yaptırmış ve ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Agop'un vefat sebebinin kolera olup olmadığını, İstanbul'a geldiğinde kimlerle temas ettiğini, nerelerde kaldığını, nereden ve kimlerle birlikte geldiğini belirlemeye çalışmıştır. Paşa elde ettiği bulguları 27 Nisan 1894'de ayrıntılı bir raporla Sadarete sunmuştur. Bu rapor sayesinde o dönemde bir kolera hastası ile temaslılar hakkında hangi uygulamaların yapıldığını görmek mümkün olmaktadır. Paşa raporda aşağıdaki tespitlere yer vermiştir:

> *Dün Samsun'dan gelen Sivaslı Agop, kolera hastalığı nedeniyle Yedikule Ermeni hastanesine gidip akşamüzeri vefat etmiştir. Agop İstanbul'a vapur ile gelmiştir. Vapurun geçtiği mahaller ve kişiler haklarında 27 Nisan 1894 tarihli emre göre gerekli takibat yapılmıştır. Agop'un İstanbul'da ilk kaldığı biraderinin yeri tespit edilmiştir. Agop'un biraderi Sarkis Galata'da Perşembe Pazarında Keresteci Sokağında 6 numaralı Billur mağazasında hizmet vermektedir. Agop Efendi'nin de İstanbul'a geldiğinde burada konakladığı anlaşılmıştır. Hıfzıssıhha Komisyonu üyesi Altıncı Belediye Dairesi Fenni Temizlik Memuru Doktor Kolağası Nuri Efendi oraya gitmiş ve mağaza kolera nedeniyle dezenfekte edilmiştir. Yapılan soruşturmalar sonucunda yine Agop'un Galata'da Demirci Sokağında Nikogos ismindeki kahvecinin kahvesinde bir müddet oturduğu anlaşılmıştır. Nuri Efendi bu kahveye giderek, kahve ve çevresini de dezenfekte etmiştir. Nuri Efendi komisyon memurlarından Necib Efendi ile birlikte Yedikule Hastanesine gitmiştir. Hastane memurlarından Doktor Kapril, Doktor Birvanet Efendiler ile hastanenin Müdür Muavini İsrail ve Kâtibi Karakin Efendilerin de hazır olduğu tahkikat yapılmıştır. Tahkikata göre, Agop Efendi dün sabah saat 4 buçukta ağır bir halde iken biraderi Sarkis tarafından araba ile getirilmiştir. Agop hastaneye sokulmayarak doğruca hastanenin karşısında ve koleralılara mahsus barakada müşahede alanına alınmıştır. Araba, arabacı, Sarkis ve arabada bulunan diğer kişi hastane tarafından dezenfekte edilmiştir. Arabacı ile Sarkis ve yanında bulunan kişiden başka hiç kimsenin hastaya temas etmediği yapılan tahkikattan anlaşılmıştır. Hastane heyeti, hastanın ağır durumundan şüphe etmiştir. Yapılan müzakere ve Üçüncü Daire-i Belediye'ye yazılan tezkere neticesinde kolera olduğu anlaşılmıştır. Hasta da aynı gün saat 11'de vefat etmiştir. Agop'un defni hususuna gelince, Şehremaneti Üçüncü Belediye Dairesi tezkere yazılmıştır. Ancak bir cevap gelmemiştir. Ayrıca Agop hastaneye geldiğinde üzerinde gayet eski elbiselerinden başka bir şey bulunmadığı anlaşılmıştır. Kaldı ki onlar da yakılmıştır. Bulunduğu baraka da cenaze defin olunduktan sonra güzelce badana yapılmıştır. Karantina Müfettişi Vitalis Efendi de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi bilgilendirmek amacıyla hastaneye gitmiştir. Gerekli soruşmayı yaparak meclisi bilgilendirmiştir. Yedikule'ye gelince Agop'un nerelere gittiğini iyice anlamak için Galata Gümrüğündeki polis merkezine müracaatta bulunmuş, Sivas'tan Samsun'a gelirken yol arkadaşları olan kişilerin araştırmasını*

29 BOA, İ.HR. 344/1, 4 Şevval 1311 (10 Nisan 1894).

yapmıştır. Yol arkadaşlarının rençper esnafından ve hemşerisi olan Sivaslı Paros'un oğlu Artin, Hacı'nın oğlu Karabet ve Karabet oğlu Kofruk olduğunu öğrenmiştir. İstanbul'a Gürcü Kumpanyasının Odessa ismindeki vapuruyla gelmişler, Galata'da gümrük önünde karaya çıkmışlardır. Vitalis Efendi, civardaki Sivaslı bazı esnafı dahi çağırıp sormuş ancak bunlar, gerek bu adamları ve gerekse Agop'u görmediklerini söylemişlerdir. Altıncı Daire'nin koleralılara mahsus hastahanesine gidilerek Agop'un biraderi Sarkis ile de görüşülmüştür. Agop, Galata Gümrüğünün önündeki yolda iken biraderine tesadüf ettiğini belirtmiştir. Biraderi, Agop'un durumunun ağır olduğunu görünce, onu doğrudan hastaneye götürmüştür. Vapurdan Agop ile çıkan adamların nereye gittiklerini bilmediğini ifade etmiştir. Biraderi Agop'u hiçbir kahveye götürmediğini gibi kendisinin de hastaneden şimendiferle ayrıldığını belirtmiştir. Yortu münasebetiyle de dua etmek için Galata'da Ermeni Kilisesine gelip sabaha kadar orada kaldığını söylemiştir. Agop'un geldiği vapur da ayrıntılı bir şekilde dezenfekte edilmiştir.[30]

Bu rapora göre, hastalık İstanbul'da yayılmamıştı. Ancak Agop'un geldiği şehir olan Samsun ve civarında kolera hastalığının görüldüğü Sadarete bildirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, hastalığın başka yerlere sirayet etmemesi için Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'nın refakatinde bulunan Doktor Turan ve Doktor Selim ile birlikte Samsun'a gitmesini emretmiştir.[31] Ancak Samsun'a Bonkowski Paşa'nın gitmesine gerek duyulmamış, ekibindeki Doktor Turan ve Doktor Selim gönderilmiştir.[32]

İstanbul'da kolera tehdidine karşı devlet yönetimi, devamlı olarak teyakkuz halindeydi. Sıhhi tedbir çalışmaları 1894 yazında da sürdürülmüştür. Şehirde kolera endişesi nedeniyle çalışmalar devam ederken 10 Temmuz 1894'de deprem meydana gelmiştir. Koleradan perişan olan halk bir de büyük deprem ile karşılaşmıştır.[33] Bir yandan depremin yaraları sarılırken, diğer taraftan olası kolera salgınına karşı sıhhi tedbirler alınmaya devam edilmiştir. Eylül 1894'de şehirde kolera olmadığı halde dezenfekte çalışmaları sürdürülmüştür. Bu bağlamda salgına neden olabilecek yerler ve sağlığa zarar verecek etkenler tespit edilip gerekli önlemler alınmıştır. Bu amaçla 1894 Eylül – Kasım ayları arasında şehirde hummalı bir çalışma başlamıştır. Pek çok ev, bekar odası, kulübe, kahvehane gibi yerlerin fenni temizlikleri yapılmıştır.[34]

Yetkililerin 1894 yılı boyunca aldığı önlemlere rağmen salgın sona ermemiştir. 1895 Ocak ayında İstanbul'da hâlâ kolera vakaları ile karşılaşılmaktaydı. Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, 24 Ocak'ta hastalığın görüldüğü yerlerde hastalığın yayılmasına sebep olabilecek etkenleri kaldırmak amacıyla teftiş başlattı. Dezenfeksiyon uzmanı Fransız

30 BOA, Y.MTV. 94/37, 21 Şevval 1311 (27 Nisan 1894).
31 BOA, İ.HUS. 24/46, 13 Zilkade 1311 (18 Mayıs 1894).
32 İsmail Yaşayanlar, "Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015), 196.
33 10 Temmuz 1894 tarihinde saat 12.24'de meydana gelen İstanbul Depremi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Ürekli, *İstanbul'da 1894 Depremi*, 2. Bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).
34 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 318.

Mondragon da Bonkowski Paşa'nın yanında yer almaktaydı.[35] Bu gibi faaliyetlerin yanı sıra Bonkowski Paşa, çalışma ekibini aşan konuları da Sultan II. Abdülhamid'e rapor etmekteydi. Bu çerçevede 29 Ocak'ta, koleranın yayılmasına sebebiyet vereceği gerekçesi ile Ortaköy Beylik Fırını civarında bulunan barakalarda yaşayanların başka yerlere taşınmasını II. Abdülhamid'e bildirmiştir.[36] Ancak Şehremaneti Reisi Rıdvan Paşa, bu önlemlerin daha önce alındığını ve barakalarda kimsenin olmadığını 30 Ocak'ta padişaha beyan etmiştir.[37]

Bonkowski Paşa, 10 Mart 1895 tarihli raporunda İstanbul'da kolera salgınının devam ettiğini, ancak alınan önlemler nedeniyle de salgının yayılmadığını, aksine kontrol altında olduğunu belirtmiştir.[38] Fakat Paşanın aldığı tedbirler nedeniyle Şehremini ile arasındaki sürtüşme devam etmiştir: Rıdvan Paşa, Yeniköy civarındaki kolera vakalarına karşı alınan ihtiyat tedbirleri nedeniyle 29 Mart 1895 tarihinde Bonkowski Paşa'dan şikâyetçi olmuştur. Rıdvan Paşa'ya göre, başmüfettiş kolera için gereksiz yere telaş yapmakta, sürekli olarak daha önceden de bilinen fakat maliyetleri nedenleriyle yapılması imkânsız olan tedbirleri rapor etmektedir.[39] Bunlardan biri ve en önemlisi lağımların üzerinin kapatılması meselesiydi. Rıdvan Paşa, bu iş için büyük maddi kaynağa ihtiyaç olduğunu 15 Nisan'da padişaha yazmıştı.[40] II. Abdülhamid, bu ikili arasında devam eden tartışmalarda Bonkowski Paşa'nın haklı olduğunu düşünmüş ve onun gönlünün hoş tutulmasını istemiştir.[41] Padişahın Bonkowski Paşa'nın kırılmasını istememesi, koleraya karşı başarılı mücadelesinden kaynaklanmaktaydı.

İstanbul'da 1892-1895 yılları arasında şehrin dezenfeksiyon işleri ile sadece Bonkowski Paşa mücadele etmemiştir. Hem Avrupadan başka profesyoneller[42] getirtilmiş hem de İstanbulda teşkil edilen belediye dairelerinde bulunan görevliler de şehirde kolera salgınını engellemek amacıyla mücadele etmişlerdir.

Bonkowski Paşa'nın Koleraya Karşı Edirne ve Çevresinde Yürüttüğü Faaliyet

Edirne, İstanbul için salgın kapısı niteliğindeydi. Avrupa'dan gelebilecek salgın hastalıkların İstanbul'a sirayetini önlemek için Edirne'de önlem alınırdı.[43] Ancak bu

35 BOA, İ.HUS. 33/112, 27 Recep 1312 (24 Ocak 1895).
36 BOA, Y.A.HUS. 318/35, 2 Şaban 1312 (29 Ocak 1895), 1.
37 BOA, Y.A.HUS. 318/35, 3 Şaban 1312 (30 Ocak 1895), 2.
38 BOA, A.) MKT.MHM. 596/5, 13 Ramazan 1312 (10 Mart 1895).
39 BOA, Y.MTV. 117/7, 2 Şevval 1312 (29 Mart 1895); BOA, Y.A.HUS. 324/93, 21 Şevval 1312 (17 Nisan 1895).
40 BOA, Y.MTV. 118/5, 19 Şevval 1312 (15 Nisan 1895).
41 BOA, Y.A.HUS. 330/ 43, 18 zilhicce 1312 (12 Haziran 1895); Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 319.
42 İstanbul'da 1893-1895 yılları arasında kendini gösteren salgın hafif geçmiştir. Bunun sebeplerinden biri de kolera salgınına gerekli hazırlıkları yapılması için Almanya'dan Prof. Dr. Rudolf Emmerich'in getirilmesidir. Emmerich bir önceki yıl çıkan salgında koleradan ölenlerin evlerini gezmiş, sokakları, kuyuları, lağımları ve mezbahaları teftiş etmiştir. Bazı resmi daireleri, askeri ve sivil hastaneleri incelemiş ve çeşitli raporlar yazmıştır. Raporlar için bkz. Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler," 90.
43 Osmanlı arşiv kayıtlarında Bonkowski Paşa, Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi sıfatıyla ilk olarak 10 Eylül

kez kolera hastalığı Edirne'den İstanbul'a değil de İstanbul'dan Edirne'ye bulaşmıştı. 17 Kasım 1893'de İstanbul'dan Edirne'ye giden bir Musevi aile hastalığı bu şehre götürmüştü. Edirne'de iki kişide 24 Aralık 1893 tarihi itibariyle kolera görülmüş, Ocak 1894'de de ilk vefat yaşanmıştır. Yılın ilk günlerde Edirne'de askerler arasında salgın baş göstermiş, 1 Ocak'tan 16 Ocak'a kadar 94 asker hastalığa yakalanmış, bunlardan 36'sı da vefat etmiştir. Halk arasında ise 12 kişide kolera görülürken 10 da vefat meydana gelmiştir.[44] Ocak ayı ortalarında Edirne'de hastalık etkisini yitirmiştir. Ancak kolera hastalığı yaz aylarında tekrar baş göstermiştir. Nitekim Temmuz 1894'de Edirne Musevileri arasında kolera hastalığı yeniden görülmüştür.[45]

Edirne'deki bu son salgının Edirne dışına çıkmaması için tedbir alınması kararlaştırılmıştır. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, hastalığın Edirne dışına sirayetinin engellemesi hususunda gerekli tedbirleri almak için toplanmıştır.[46] Bu arada Sultan II. Abdülhamid Edirne'den kolera haberlerinin gelmesi üzerine Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'yı 21 Temmuz'da Edirne'ye göndermiştir.[47] Fakat ilk aşamada Bonkowski Paşa'nın İstanbul'da kalması istenmiş, maiyetinde bulunan Doktor Hasan Bey'in acilen Edirne'ye gönderilmesi uygun bulunmuştur.[48] Sultan, Doktor Hasan Bey'den hemen sonra vilayette gerekli fenni tedbirleri alması için ilk trenle Bonkowski Paşa'nın Edirne'ye gitmesini emretmiştir.[49]

Edirne'ye ulaşan Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, hemen çalışmalara başlamıştır. Yapmış olduğu teftişlere dair ilk izlenimlerini 29 Temmuz 1894 tarihli bir raporla Sadarete iletmiştir. Bu raporda, şehirdeki hastalık hakkında ayrıntılı bilgi vererek, kolera ile mücadele edecek doktor sayısının yetersiz olduğunu vurgulamıştır. Paşa raporunda aşağıdaki hususlara vurgu yapmıştır:

> *Edirne'de 11 sivil doktor bulunmaktadır. Bu doktorların 6'sı kolera için vazifelendirilmiştir. Bunların dışında iki de belediye doktoru mevcuttur. Bu iki doktora fazla iş yükü binmektedir.*

1892'de Edirne Cisrimustafapaşa'ya gitmesi için görevlendirilmiştir. Bkz. BOA, BEO. 67/5000, 17 Safer 1318 (10 Eylül 1892); BOA, BEO. 69/5168, 19 Safer 1310 (12 Eylül 1892). Ancak paşanın Edirne Cisrimustafapaşa'ya gidip gitmediği hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi yaklaşık bir hafta sonra Paris Sıhhiye Konferansına katılması için görevlendirilmiştir. Bkz. BOA, A.) DVNSNMH. d. 14/96, 24 Safer 1310 (17 Eylül 1892).

44 Mesut Ayar, "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* sayı 17 (2014), 22.

45 BOA, Y.PRK.EŞA. 20/7, 17 Muharrem 1312 (21 Temmuz 1894).

46 BOA, İ.HUS. 27/ 95, 17 Muharrem 1312 (21 Temmuz 1894). Edirne'de 1894'de görülen kolera salgını için ayrıntılı olarak bkz. Nuran Yıldırım, "Edirne'de Kolera Salgını-1894," *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri 3-4 Ekim 2001 Dr. Rıfat Osman'ın Anısına (1874-1933)* (Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2002) içinde 61-69.

47 BOA, İ.HUS. 26/73, 18 Muharrem 1312 (22 Temmuz 1894).

48 Ayar, "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını," 24. Yıldırım, "Edirne'de Kolera Salgını-1894," 64.

49 BOA, İ.HUS. 26/78, 19 Muharrem 1312/ 23 Temmuz 1894. Edirne'ye gidecek olan Bonkowski Paşa'nın 2 bin 600 kuruşluk harcırahının hemen verilesinin kanuni bir zorunluluk olduğu hakkında bkz. BOA, DH.MKT. 264/24, 20 Muharrem 1312 (24 Temmuz 1894).

> *Şehirde yeterli sayıda doktor olmaması sebebiyle kolera hastalarına gerekli muayeneleri yapılamamaktadır. Kolera hastalığı için görevlendirilen doktorlar tecrübesiz ve yetersiz olduğundan hastalığın kaç kişiye bulaştığı hakkında haber alınamamaktadır. Haber alınsa da dahi tedavilerine vaktiyle yetişilememektedir. Bu durum vefat sayılarını arttırmaktadır. Hastalığın sirayet ettiği yerlerden haber alınması üzerine hemen müdahale edilse de mahalli doktorlardan yeterli derece verim alınamamaktadır. Bu nedenle tüm işler buradaki iki belediye doktoruna kalmaktadır. Şehirde bulunan askeri birlikten doktor istenilmiş ise de çoğu askeri doktorun asker almak için mahallere gittiğini ve burada kalanlar da askeriyedeki hastalığın tedavisine memur edildiği belirtilmiştir. Her şeye rağmen burada alınan sıhhi tedbirler neticesinde hastalık hafif bir derecededir. Hastalığın tamamen ortadan kaldırılması bu imkânlar içinde zor görünmektedir. Hastalığın men edilmesi için acilen İstanbul'dan 4 doktorun gönderilmesi gereklidir.*[50]

Bonkowski Paşa Edirne'de hastalıkla mücadele etmede doktor yetersizliğini raporunda sıklıkla belirtmektedir. Bunun üzerine, Haydarpaşa Hastanesi doktorlarından Mehmet Nazım ve Cenap Şahabettin[51] ile Belediye askeri doktorlarından Mehmet Talip ve Cemil Efendi, 30 Temmuz'da Edirne'ye gönderilmiştir.[52]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa çalışmalarını İstanbul'a raporlamayı sürdürmüştür. 30 Temmuz tarihli bir diğer raporunda şehirde yapılan çalışmaları Sadarete nakletmiştir. Bonkowski Paşa raporunda şu hususlara dikkat çekmiştir:

> *Edirne'de kolera hastalığı, Manyas ve Debbağhane gibi Musevi mahallelerinde meydana geldiğinden, vefatlar da bu iki mahallede olmuştur. Pülverizatör, 4 doktor, 15 jandarma ile gerekli sayıda işçi ve yeterli miktarda ilacın tedarikiyle mahallelere gidilmiştir. Bu mahallelerdeki tüm hanelere gerekli dezenfeksiyon işlemleri yapılmıştır. Bu çerçevede hanede bulunan ev eşyalarının kimileri yıkatılıp, havalandırılmış, kimileri de yakılmıştır.*[53] *Bununla beraber hanelerin duvarlarına badana yapılmış, tuvaletler ve lağımlar gibi gerekli olan yerlere kireç dökülmüştür. Bununla birlikte dün sabah iki çocuğun vefat haberi ulaşmıştır. Vefat olan yerlerde gerekli tedbirlerin alınması ve cesetlerin defnedilmesi için de yerel hükümete haber verilmiştir. Ayrıca koleradan vefat görülen hanelere gidilerek bizzat sıhhi temizlik yapılmıştır*.[54]

Edirne'de kolera ile mücadele kapsamında, 2 Ağustos 1894'de şehirden çıkışları ve şehre olası girişleri engellemek amacıyla kordon uygulamasına geçilmiştir. Şehre giren ve şehirden çıkanlar için 10 günlük bir karantina uygulanması yürürlüğe konmuştur.[55] Bu kordonun 5 güne indirilmesi Bonkowski Paşa tarafından talep edilmiştir.[56] Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ise sıhhiye kanunlarına uygun olmadığı gerekçesiyle paşanın bu talebini reddetmiştir.[57] Ayrıca paşa 2-3 Ağustos'ta yazdığı raporunda, Edirne'de kordon altına alınan evlerin genelde bodrum katı

50 BOA, Y.A.HUS. 304/34, 25 Muharrem 1325 (29 Temmuz 1894).
51 Doktor olmakla birlikte ayrıca şair ve yazardır.
52 BOA, BEO. 445/ 33336, 26 Muharrem 1312 (30 Temmuz 1894).
53 Bu işlem, kolera görülen hemen hemen her hanelerde yapılmıştır. Tekrara düşmemek için değinilmemiştir.
54 BOA, Y.A.HUS. 304/57, 26 Muharrem 1312 (30 Temmuz 1894).
55 BOA, İ.HUS. 27/41, 29 Muharrem 1312 (2 Ağustos 1894).
56 BOA, İ.HUS. 27/46, 30 Muharrem 1312 (3 Ağustos 1892).
57 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 87.

ve bahçesiz olduğunu, bazı evlerin içlerinde de 15-20 kişinin yaşadığını bildirmekle birlikte kordon süresinin 5 güne indirilmesini yinelemiştir.[58] Mevsimin yaz olması ve karantina süresinin uzun olması nedeniyle de ahali pek çok sorun yaşamıştır. Bu nedenlerden dolayı Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, 16 Ağustos 1894'de Sadarete gönderdiği raporda evlere uygulanan kordon süresinin 5 güne indirilme talebini yinelemiştir.[59]

Edirne'de yaklaşık 40 gün kalan Başmüfettiş Bonkowski Paşa, Peşte'de toplanacak olan Sıhhiye Konferansına gönderilmek üzere Sultan II. Abdülhamid tarafından 2 Eylül 1894'de İstanbul'a geri çağrılmıştır. Paşa, kolera vakalarının devam etmesi nedeniyle yardımcısı Doktor Hasan Tevfik Efendi'yi Edirne'de bırakmıştır.[60] İstanbul'a gitmek için yola çıkan Bonkowski Paşa yol üstündeki Cisrimustafapaşa tahaffuzhanesine uğramıştır (6 Eylül).[61] Bonkowski Paşa, 6-7 Eylül arasında Cisrimustafapaşa'da ne halk ne de asker arasında bulaşık veya vefat olmadığını belirlemiştir. Bu nedenle karantina ve kordon süresinin kısaltılma isteğini tekrarlamıştır.[62]

Edirne'den İstanbul yönüne yola çıkanlar Cisrimustafapaşa tahaffuzhanesinde karantinada bekletilmekteydiler. Bonkowski Paşa karantinadaki mevcut hastalardan başka kimsede kolera hastalığını görülmediğini, İstanbul'un da güvende olduğunu ifade etmiştir. Paşa ayrıca, karantina süresinin fazlalığı nedeniyle halkın deniz ticareti yapamadığını belirtmiştir. Paşa karantina süresi için iki öneri de bulunmuştur. Bu da karantina süresinin şimdilik beş güne veya ihtiyat amacıyla 24 saate indirilmesidir.[63] Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Bonkowski Paşa'nın karantina önerilerini görüşmüş ise de hastalığın ara sıra ortaya çıktığı gerekçesi ile bu iki öneriyi de reddetmiştir. Meclis, hastalığın tamamen etkisini yitirmesi için karantina süresinin 10 gün olarak devam etmesi gerekliliği belirtmiştir.[64] Karantina süresi tartışmaları devam ederken Bonkowski Paşa Peşte'ye gitmek üzere İstanbul'a dönmüştür. Bu arada Edirne'de hastalığın görüldüğü 12 Temmuz 1894 ile 14 Ağustos 1894 tarihleri arasında koleraya toplam 176 kişi yakalanmış bunların 115'i vefat etmiştir.[65]

Bonkowski Paşa'nın Trabzon ve Çevresinde Koleraya Karşı Yürüttüğü Faaliyet

Rusya'da, 1892-1893 yıllarında kolera salgını etkisini gösteriyordu. Salgın Karadeniz'de işleyen gemiler vasıtasıyla Temmuz 1892'de Trabzon'a da sirayet etmişti.[66] Salgın daha

58 Yıldırım, "Edirne'de Kolera Salgını-1894," 67.
59 BOA, İ.HUS. 28/76, 13 Safer 1312 (16 Ağustos 1894).
60 BOA, İ.HUS. 29/ 5, 1 Rebiülevvel 1312 (2 Eylül 1894).
61 BOA, Y.PRK. MYD. 15/48, 4 Rebiülevvel 1312 (6 Eylül 1894); BOA, Y.MTV. 104/ 49, 6 Rebiülevvel 1312 (7 Eylül 1894).
62 BOA, Y.PRK.SGE. 6/40, 6 Rebiülevvel 1312 (7 Eylül 1894).
63 BOA, A.) MKT.MHM. 559/ 33, 5 Rebiülevvel 1312 (6 Eylül 1894), 2.
64 BOA, A.) MKT. MHM. 559/ 33, 12 Rebiülevvel 1312 (13Eylül 1894), 3.
65 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 87.
66 Özgür Yılmaz, "Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)," *Mavi*

Trabzon'da görülmeden Trabzon Valisi 29 Temmuz 1892'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi uyarmıştı. Vali, özellikle Rusya'dan Trabzon sahiline gelen kayıkların kontrol altına alınması istemişti. Ayrıca Trabzon sahillerinden Batum ve Rusya'ya gidecek olan kayıklara da birer jandarma ve gardiyan verilmesi gerektiğini belirtmişti. Bununla birlikte, vali kıyıda gerekli sıhhi önlemlerin alınması için de yeterli sayıda görevlinin gönderilmesini de meclisten talep etmişti.[67] Valinin talepleri karşılanmadan kolera Trabzon'a ulaşmıştı. İlk kolera vakası şehir dışındaki Polathane karantinahanesindeki yolcularda görüldü. Sadece iki gün içinde karantinahanede 14 ölüm meydana gelmişti.[68] Karantinahanede hastalık 3 Ağustos'ta görülünce, Polathane'den Akçaabat, Trabzon ve Trabzon limanı girişiyle Erzurum yolu güzergâhlarında geçişi engellemek için komiser, polis ve zabıta istihdam edilmiştir.[69] Yine aynı tarihte Polathane karantinahanesinden Samsun'a doğrudan gidişleri engellenmek için kordon teşkil edilmiştir.[70] 11 Ağustos 1892'de vilayete bağlı bulunan yerlere ve Trabzon'dan Sivas Vilayetine gidenlerin kontrol edilmesi için telgraf gönderilmiştir.[71] Gerekli önlemlerin alınması hususunda uyarılar yapılsa da 9 Eylül 1892'de kolera, Trabzon'un merkezine ulaşmıştır. Koleraya yakalanan üç kişiden ikisi vefat etmiş, diğerinin durumunun da ağır olduğu belirtilmiştir. Trabzon'dan İstanbul'a gidecek olanlar için de 10 gün karantina uygulanması hususunda Sıhhiye Karantinalar Müfettişi Koçoni Efendi'ye haber verilmiştir.[72]

Trabzon'da kolera salgını çıkması üzerine, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye azası olan Avusturya sefaret temsilcisinin 10 Kasım 1892'deki talebiyle meclis acil toplantıya çağrılmıştır. Mecliste Trabzon'da kolera salgını hakkında müzakereler yapılmış ve bir dizi önlemler alınmıştır. Bu tedbirler aslında koleranın çıktığı her yer için gerekli olan önlemlerdi. Buna göre, koleranın yayılmasına neden olan şehrin tuvaletlerine, lağımlarına kireç dökülmesi, pazar yerleri başta olmak üzere halkın alışveriş yaptığı dükkânlar, işletmeler ile yine onların yoğun olarak kullandığı sokakların temizliğinin yapılması istenmekteydi.[73] Bu arada Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından, sıhhi önlemelerin alınması, hastalığın yok edilmesi, hastalığın Trabzon'da ve çevreye yayılmaması için Müfettiş Vitalis Efendi görevlendirilmiştir.[74] Trabzon'da kolera hastalığı devam ederken 5 mülkiye doktoru şehri terk etmiştir. Almanya sefareti, ise bu beş doktorun yerine hemen gerekli sayıda doktorun tayin edilmesi amacıyla Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi toplantıya davet etmiştir.[75]

Atlas 5, 1 (2017), 181.

67 BOA, İ. HUS. 1/7, 4 Muharrem 1310 (29 Temmuz 1892).

68 Yılmaz, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)," 181.

69 BOA, DH. 1296/47, 9 Muharrem 1310 (3 Ağustos 1892).

70 BOA, BEO. 43/3201, 9 Muharrem 1310 (3 Ağustos 1892).

71 BOA, İ.HUS. 1/20, 17 Muharrem 1310 (11 Ağustos 1892).

72 BOA, İ.HUS. 3/94, 16 Safer 1892 (9 Eylül 1892).

73 BOA, İ.HUS. 5/43, 19 Rebiülahir 1310 (10 Kasım 1892).

74 BOA, BEO. 104/7757, 19 Rebiülahir 1310 (10 Kasım 1892).

75 BOA, İ.HUS. 5/53, 19 Rebiülevvel 1310 (10 Kasım 1892).

Trabzon'da alınan tedbirlere rağmen Aralık 1892'de Trabzon şehriyle birlikte, Erzurum ve Van vilayetlerinin Trabzon'a yakın bazı köy ve kasabalarında da kolera görülmüştür. Ancak hastalık bu vilayetlerin geneline yayılmamıştı. Hastalığın daha fazla yayılmaması ve kaynağında söndürülmesi hususunda Sultan II. Abdülhamid gerekli sıhhi tedbirlerinin hayata geçirilmesi için Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'nın bir komisyon ile birlikte Trabzon'a gönderilmesini emretmiştir (4 Aralık 1892).[76] Trabzon'da gerekli çalışmaların yapılması için Bonkowski Paşa ile Evkaf Nezareti müsteşarının riyasetinde bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyona İstanbul Gureba Hastanesi doktorlarından Cemil Efendi ile Selanik Hastanesi doktorlarından Kolağası Hasan Bey dahil edilmiştir.[77] Daha sonra komisyona Hıfzıssıhha Umum Müfettişlerinden Kemal, Necip ve Mustafa Efendiler ile hastane doktorlarından Mustafa Fikri Efendi ilave edilmiştir. Komisyonda ayrıca iki eczacı ile bir doktorun varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine, Mekteb-i Harbiye-i Şahane Başeczacı Fransisco ile Eczacı Turan Bey, doktor olarak da Doktor Garcia tayin edilmiştir. Ancak son anda bir değişiklik yapılarak Doktor Garcia yerine Doktor Manciyan komisyona alınmıştır.[78] Trabzon'a gidecek olan Başmüfettiş Bonkowski Paşa, teşkil edilen komisyon ve sonradan istihdam edilecek hizmetliler için 15'er adet keten gömlek ile pantolon alımı için 869 kuruşun tahsisini talep etmiştir.[79]

Bonkowski Paşa öncülüğündeki heyet Trabzon'a gitmeden önce hazırlık yapmıştır. Paşa, Trabzon'da kolera ile mücadele etmek için İstanbul'da temin edilebilecek her şeyi yanında götürmek istemiştir. Bu nedenle paşa, Trabzon'da gerekli olan malzemenin karşılanması için Sadarete hitaben 5 Ocak 1893'de bir yazı kaleme almıştır. Paşaya göre şehirde koleranın önüne geçilmesi amacıyla yapılması gerekli olan sıhhi temizlik için 300 kilo billur asit (kilosu 16 kuruş), bin kıyye[80] işlenmiş asit (kilosu 6 kuruş ve 10 para) ve bin kilo fenni asit (kilosu 3 kuruş 30 para) gerekliydi. Paşa şimdilik bunların yarısının satın alınması için gerekli ücretin karşılanmasını istemiştir.[81] Ayrıca Bonkowski Paşa yanında götürmek için 1 adet etüv (buhar/tebhir makinesi) ile 6 adet pülverizatör (püskürtücü) ve Dolmabahçe Gazhanesinden 4 bin kilo katranın temin edilmesini talep etmiştir.[82]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa ile komisyon üyeleri 26 Ocak 1893'de Trabzon'a ulaşmıştır. Paşa ertesi gün Trabzon Valisi ile buluşarak bölgedeki kolera hastalığı

76 BOA, BEO. 127/9498, 4 Cemaziyelahir 1310 (4 Aralık 1892); BOA, İ.HUS. 7/13, 4 Cemaziyelahir 1310 (4 Aralık 1892).

77 BOA, BEO. 127/9498, 4 Cemaziyelahir 1310 (4 Aralık 1892); BOA, İ.HUS. 7/13, 4 Cemaziyelahir 1310 (4 Aralık 1892).

78 Bonkowski Paşa'nın maiyetinde Trabzon'a tayin edilen komisyon üyelerine aylık 2'şer bin kuruş maaş ile her birine 3'er bin kuruş harcırah verilmiştir. BOA. BEO. 135/10066, 16 Cemaziyelahir 1310 (1 Ocak 1893).

79 BOA, BEO. 134/9991, 15 Cemaziyelahir 1310 (4 Ocak 1893).

80 1 kıyye = 1, 282 kilogramdır.

81 BOA, BEO. 134/10031, 16 Cemaziyelahir 1310 (5 Ocak 1893).

82 BOA, BEO. 135/10066, 16 Cemaziyelahir 1310 (1 Ocak 1893).

hakkında gerekli malumatı almıştır.[83] Bu bilgiler dâhilinde bir dizi incelemelerde bulunan Bonkowski Paşa, yaptığı teftişi rapor haline getirerek peyderpey Sadarete göndermiştir. Bunlardan ilki 2 Şubat 1893 tarihlidir. Paşa bu raporda daha çok vilayette ve şehirde alınacak tedbirlere dair şu hususlara dikkat çekmiştir:

> *Trabzon'a geldiğim günden bu yana şehirde; haneler, bekarhaneler, resmi daireler, kışla, hastahaneler, mektepler, su membaları ile lağımlar teftiş edildi. Bu yerlerden ilk olarak suyolları, lağımlar ve hastalığın görüldüğü hanelerde dezenfeksiyon ve temizlik yapılacak. Ekibimizde yer alan kişiler fenni temizliğe başladı. Her gün kasabaya gelen suyun yatağına giderek gerekli temizlik de yapılacaktır. Bunun için de Dahiliye Nezaretinden temizlik işleri memuru olarak burada bulunan Ahmet ve Tevfik Beyler bu işle görevlendirilmiştir. Bu uğurda önemli vazifeleri yerine getirmiştir. Derelerdeki sıçanların itlafı için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Ayasofya camiinin etrafı halk tarafından yoğun olarak kullanıldığı için buraların temizlenmesi önemli görülmüştür. Van ve Erzurum vilayetlerinde kolera hakkında sıhhi tedbirlerin alınıp alınmadığına dair gerekli bilgileri talep eyledim. Alınan bilgi doğrultusunda bir rapor yazılacaktır. Zira kolera hastalığı zuhur eylediğinden acilen tahaffuzhaneler ve kordonlarda gerekli önlemler alındığından dolayı 22 günden beri Trabzon'a bağlı mahallerde illetten bir eser olmadığı gibi diğer bir salgın hastalık dahi yoktur. Ahaliden fukara kimseler muayene ve ameliyat olmak için talepte bulunduğundan komisyonda yer alan Doktor Mustafa Efendi bu amaçla görevlendirilmiştir*.[84]

Bonkowski Paşa, 3 Şubat 1893 tarihli raporunda ise şu hususları öne çıkarmıştır:

> *Trabzon'a gelen su membaına dünkü gün vilayet başmühendisi ile gidildi. Bugün dahi Polathaneye gidilip tahaffuzhane, çarşı ve binalar teftişten geçirildi. Mahalli karantina doktoru Nikolaki Efendi hastalığın görüldüğü yerlerde büyük gayret göstermiştir. Barakalarda bulunan 54 kadar yolcu karantina sürelerini doldurmuş, sıhhatlerinin yerinde olduğu bilgisi alınmıştır. Trabzon karantina doktoru ile pazartesi günü Rize, Hamsiköy ve Hopa mevkilerine gidebilecektir. Beldelerin hali teftiş edilecektir*.[85]

Bonkowski Paşa 7 Şubat 1893 tarihinde Sadarete gönderdiği raporunda Trabzon şehri hakkında şu bilgileri vermektedir:

> *Hopa ve Hamsiköy tahaffuzhaneleri ile Rize'ye gidileceği daha önce belirtilmişti. Ancak kötü hava şartları nedeniyle bu teftişi erteledik. Trabzon'da ise şimdiye kadar sıhhi temizliğin yapılmadığı herhangi bir hane kalmamıştır. 550 hane, bekar odaları, dükkanlar ve dereler temizlenmiştir. Kolera hastalığının görüldüğü hanelere ise bir kat daha özen gösterilmiştir*.[86]

Bonkowski Paşa 1,5 ay boyunca yörede kalmıştır. Paşa, teftişler sırasında yerel görevlilere de hastalığa karşı nelerin yapılması gerektiği hususlarında uyarılarda bulunmuştur.

83 BOA, Y.MTV. 74/ 35, 9 Recep 1310 (27 Ocak 1310).
84 BOA, Y.PRK. SH. 4/9, 15 Recep 1310 (2 Şubat 1893), 4.
85 BOA, Y.PRK. SH. 4/9, 16 Recep 1310 (3 Şubat 1893), 2.
86 BOA, Y.PRK. SH. 4/9, 20 Recep 1310 (4 Şubat 1893), 1.

Bonkowski Paşa ve maiyeti faaliyetlerini tamamlayınca, 25 Şubat 1893'de İstanbul'a gelmeleri için emir almışlardır.[87] Paşanın, Dresden'de yapılacak olan Sıhhiye Konferansına gönderilmesi kararlaştırılmıştır.[88] Bonkowski Paşa, ilk vapurla İstanbul'a gelmesini emreden telgraf üzerine bir Rusya posta vapuru ile 11 Mart 1895'de başkente ulaşmıştır.[89]

Trabzon'daki İngiliz konsolosu Henry Zohrab Longworth'un verdiği bilgilere göre, Eylül 1892-Ocak 1893 tarihleri arasında 486 kişi hastalığa yakalanmış ve bunların 327'si vefat etmişti. Fransız konsolosluğunun rakamında ise 30 Ekim 1892-10 Şubat 1893 tarihleri arasında 397 kolera vakası görülmüş ve bunların 245'i vefat etmişti. Yine İngiliz konsolosunun verilerine göre Trabzon'un yaklaşık olarak 40.000 olan nüfusunun yarısı şehri terk etmişti. Osmanlı resmi rakamları ise vilayet genelinde bu dönemde toplam 261 ölüm vakası olduğu yönündedir.[90]

Bonkowski Paşa'nın İzmir ve Çevresinde Koleraya Karşı Yürüttüğü Faaliyet

Osmanlı Devletinin önemli liman şehirlerinden biri olan İzmir'de kolera hastalığı ilk kez 1822 yılında görülmüştür. İzmir'deki 1893 kolera salgını ise kısa bir süre sonra İstanbul'u tehdit eder hale gelmiştir. Hastalık İzmir'de ilk görüldüğünde devlet görevlileri halkı endişeye ve paniğe düşürmek istememişlerdir. Bu nedenle gazetelerde hastalığın ismi konusunda farklı ifadelere yer verilmiştir.[91] Mesela İzmir'de yayın yapan *Hizmet* gazetesinde hastalık hakkında çeşitli isimler kullanılmıştır. Bunlar; illet-i sâriye (bulaşıcı hastalık), illet-i malûme (bilinen hastalık), illet-i meşkûke (şüpheli hastalık) veya avarız-ı meşkûke (şüpheli arızalar) gibi ifadelerdir. Hatta hastalık vakaları görüldüğünde, bunun mevsim hastalığı olduğunu da belirtilmiştir.[92]

İzmir'de kolera salgını haberi alınınca, Sultan II. Abdülhamid'in direktifleri doğrultusunda 13 Temmuz 1893 tarihinden itibaren öncelikle 11 günlük karantina uygulanmaya başlanmıştır. Bunun yanında İzmir'e Çanakkale'den gelecekler için mevcut karantinahanelerde gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.[93] Ayrıca hastalık hakkında gerekli tahkikatların yapılması ve hükümetin bilgilendirilmesi de talep edilmiştir.[94] Araştırma neticesinde İzmir'de kolera

87 BOA, DH. MKT. 2055/85, 8 Şaban 1310 (25 Şubat 1893).
88 BOA, BEO. 165/12321, 16 Şaban 1310 (5 Mart 1893). Bonkowski Paşa 11 Mart 1893'de İstanbul'a ulaşmıştır. Bkz. BOA, Y.PRK.ASK. 88/ 103, 22 Şaban 1310 (11 Mart 1893).
89 BOA, Y.PRK.ASK. 88/ 107, 14 Ramazan 1312 (11 Mart 1895).
90 Yılmaz, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)," 185.
91 Metin Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)," *Tarih Araştırma Dergisi* 39, 67 (2020): 381.
92 Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)," 381.
93 BOA, BEO. 246/18397, 13 Muharrem 1311(14 Temmuz 1893).
94 BOA, İ.HUS. 14/24, 11 Muharrem 1311 (13 Temmuz 1893); BOA, BEO. 245/18319, 11 Muharrem 1311 (13 Temmuz 1893); BOA, BEO. 145/18325, 11 Muharrem 1311 (13 Temmuz 1893). İzmir'de kolera vakalarının görülmesi üzerine Yunanistan'dan İzmir'den gelenlere karantina uygulamıştır. Bkz. BOA, BEO. 245/18318, 11 Muharrem 1311 (13 Temmuz 1893).

hastalığının olduğu ve hastalığın Marsilya'dan hareket eden İngiliz bandıralı bir vapurdan bulaştığı iddia edilmiştir.[95]

İzmir'deki hastalığın neden ve nasıl yayıldığına dair soruların cevaplarını bulmak için Meclis-i Umur-ı Sıhhiye de harekete geçmiştir. Meclis, İzmir karantina doktorunun, hastalığın İngiliz bandıralı vapurdan yayılıp yayılmadığı hakkında bir tahkikat yapılmasını istemiştir.[96] Bu arada Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ile Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa İzmir'e gönderilmiştir. Bonkowski Paşa, İzmir'e kolera hastalığının nasıl bulaştığını tetkik edecek ve İzmir'den başka yerlere hastalığın yayılmasının önüne geçilmesini sağlayacaktı.[97]

İzmir'de çalışmalarına başlayan Bonkowski Paşa, 28 Temmuz 1893'de Avusturya Sefareti aracılığı ile bakteriyoloji alanında ihtisası olan Doktor Charliski'nin[98] İzmir'e gelmesini istemiştir. Doktor Charliski Avusturya Devleti tarafından birkaç seneden beri Bosna ve Hersek hacıları ile Cidde'ye gönderilmekteydi. Charliski İzmir'de kolera çıktığında tesadüfen hacılarla beraber Urla (İzmir) Klamazon tahaffuzhanesinde bulunmaktaydı.[99] Bonkowski Paşa, İzmir'de hem sıhhi önlemler alıyor hem de eksiklikleri tespit ediyordu. Görülen ilk ve önemli bir tespit şehirde yeterli sayıda doktorun olmamasıydı. Bu nedenle İstanbul'dan doktor gönderilmesini istemekteydi.[100]

Bonkowski Paşa 19 Ağustos 1893'de Sadarete yazdığı rapor ile İzmir'deki çalışmalar hakkında bilgi vermiştir. Raporunda, Doktor Charliski'nin hacıları terk edip İzmir'e gelemeyeceğinin Avusturya konsolosu aracılığı ile bildirildiğini ifade etmiştir. Bonkowski Paşa, İzmir'de son günlerde kolera hastalığının arttığını, hastalığın şehirdeki Musevi halkından çıktığını belirtmiştir. Paşa, ekibine dört doktor katıldığı halde dört eczacı ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Paşa ayrıca İzmir'de temizlik ve hijyen uygulamaları büyük bir gayretle devam ettiği halde Musevilerin birbiri ile olan temasının koleralı vaka sayısını arttırdığını belirtmiştir. Hastalıklı ve şüpheli olanların çadırlara alınarak hıfzıssıhha kaidelerinin seri biçimde uygulanmaya çalışıldığını ifade eden Bonkowski Paşa, kolera şüphesi taşıyanları karantinalara almak için de şehirde yeteri miktarda çadır bulunmadığını dile getirmiştir.[101]

95 Marsilya'dan hareket eden İngiliz bandıralı vapur, önce Çanakkale'ye gelmiştir. Burada yapılan muayene sonucunda vapurda üç hasta tespit edilmiştir. Vapur, iki gardiyan gözetiminde İzmir'deki Klazomen Tahaffuzhanesine gönderilmiştir. Hastalığın da, bu vapurdaki hastalardan İzmir'e bulaştığı ifade edilmiştir. Bkz. BOA, BEO. 245/18326, 12 Muharrem 1311 (14 Temmuz 1893); Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri(1893)," 399.

96 BOA, BEO. 249/18631, 13 Muharrem 1313 (14 Temmuz 1893).

97 BOA, BEO. 246/18442, 14 Muharrem 1311 (16 Temmuz 1893); BOA, İ.HUS. 14736, 14 Muharrem 1311 (14 Temmuz 1893).

98 Doktor Charliski daha sonra İstanbul'da içme sularında kolera basili tahlili yapmakla görevlendirilmiştir. Bkz. Yıldırım, Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar," 95.

99 BOA, BEO. 255/19054, 28 Muharrem 1311 (28 Temmuz 1893).

100 BOA, İ.HUS. 15/20, 4 Safer 1311 (17 Ağustos 1893); BOA, BEO. 260/19428, 6 Safer 1311 (19 Ağustos 1893); BOA, İ.HUS. 15/20, 6 Safer 1311 (19 Ağustos 1893).

101 BOA, İ. HUS. 15/30, 6 Safer 1311 (19 Ağustos 1893), 1.

Bonkowski Paşa, 17 Ağustos'ta yazdığı raporunda şehirdeki önlemler hakkında bilgi vermiştir. Paşanın raporunda şu hususlar yer almıştır:

> *Yiyecek ve içeceklerin tüketilmesi noktasında dikkat edilmesini belirttim. Sokaklar pislik içesinde olmakla birlikte lağımlar açık ve kokmaktadır. Bunlar için önlemler alınmaya başlandı. Şehirde bulunan Doktor Kani Bey ile Defterdar Refik Bey, Jandarma Kumandanı Hıfzı Bey, Polis Başkomseri Niyazi ve yörede bulunan doktorlar hastalığın sirayetini engellemek ve tamamen söndürmek amacıyla fevkalade mücadele etmektedirler. Şehre 2 saat mesafedeki Bornova kasabasında bir şüpheli vaka meydana gelmiştir. Haberi alınır alınmaz derhal oraya gidilmiş, daha önce vefat edenin hanesi ile hastalığın görüldüğü haneler kordon altına alınmıştır. Hastalığın görüldüğü bu yerlerde de dezenfekte işlemleri yapılmıştır. Şehirde gerekli temizlik ve hijyeni sağlamak için doktor, memur ve malzeme yeterli değildir. Belediyenin bütçesi yetersiz olması nedeniyle bu isteklerin karşılaması imkânsızdır. Bu nedenle 20 bin kuruşluk bir meblağa ihtiyaç duyulmaktadır. Hastalık sebebiyle pek çok kişi eşyalarını yakmıştır. Halka yardımcı olmak amacıyla da 40 kişiden mürekkep bir iane komisyonu oluşturulmuştur*.[102]

Paşanın bu raporuna 18 Ağustos'ta Sadaretten cevap gelmiştir. Cevapta daha önce 1892'de İstanbul'da Şehremaneti tarafından düzenlenen yardım komisyonuna bir hayli paranın Sultan II. Abdülhamid tarafından ihsan edildiği belirtilmiştir. Orada toplanılan paradan artan bir miktarın İzmir'e gönderilmesi için emir verildiği belirtilmiştir.[103] Akabinde Şehremaneti'nde toplanan yardım parasından kalan 270 bin kuruştan 40 bin kuruşu İzmir'e gönderilmiştir.[104] Ayrıca İzmir için satın alınacak olan 285 çadırın tutarı olan 83 bin kuruşun da İzmir belediyesi tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır.[105]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa İzmir'de yaptığı çalışmaları rapor etmeyi sürdürmüştür. Sadarete 27 Ağustos 1893'de gönderdiği raporda, İzmir'deki koleranın yayılmasını engellemek için İzmir'den Konya'ya ve Hüdavendigar'a kadar olan yerlerde keşifler yapıldığını ifade etmiştir. Paşa, buralarda yaptığı teftişlere dair raporunda aşağıdaki önemli bilgilere yer vermiştir:

> *İzmir'de devam eden şüpheli hastalık sebebiyle Aydın Vilayetinden başka vilayetlere gideceklerin 10 gün karantinada beklettirilmeleri gerekli görülmüştür. Buna binaen Hüdavendigar Vilayeti tarafından Uşak cihetinde bir tahaffuzhane yapılmıştır. Hüdavendigar Vilayetinin Sandıklı kazasına hududu olan denizden bin metre yükseklikte bulunan Hamidiye Tren İstasyonu bulunmaktadır. Burada bölük çadırları kurulmuş ise de çadır yetersizliğinden 250 kişinin açıkta kaldığı görülmüştür. Binaenaleyh o civarda ayrıca muhacirlerin iskân edilmesi nedeniyle karantinada bekleyenler için kâfi derecede su ve yemek bulmak zordur. Bu nedenle Konya Vilayetinden İzmir'e gidecek olan yolcuların bu vilayette yapılan tahaffuzhanede karantina altına alınması gereklidir. İzmir'den de*

102 BOA, İ.HUS. 15/30, 4 Safer 1311 (17 Ağustos 1893), 1.
103 BOA, İ.HUS. 15/30, 5 Safer 1311 (18 Ağustos 1893), 2.
104 BOA, İ.HUS. 15/72, 12 Safer 1311 (23 Ağustos 1893).
105 BOA, Y.A.HUS. 279/69, 11 Safer 1311 (24 Ağustos 1893).

> *Konya'ya gideceklerin yol üzerinde iki karantina mahalli bulunduğu ve civar beldelere de birer tahaffuzhane yapılacak olursa Konya Vilayetiyle Hüdavendigar Vilayetinin Uşak ve Sandıklı kazaları böylece hastalıktan muhafaza edilmiş olacaktır. Ayrıca buralarda oluşturulacak tahaffuzhanelerle birlikte karantinalarda bekleyenlerin yemek ve su ihtiyaçları karşılanmış olacaktır. Öte yandan Hamidiye Tren İstasyonundan şimendiferle giden yolcular ve eşyaları belediye doktorları tarafından muayene edilmektedir. İzmir'de Musevilerin birbirlerine olan temaslarını önlemek için münasip bulunan mahallerde çadırlar ve barakalar inşa edildi. Bu halktan 260 kişi buraya yerleştirildi. Bu kişiler arasında herhangi bir hastalık zuhur etmedi. İzmir'deki tertibatı tahkim ettikten sonra vilayette Doktor Kani Bey ile teftiş yapmak için müsaadenizi beklemekteyim*.[106]

Sadaret, Bonkowski Paşa'nın, Doktor Kani ile vilayet genelinde keşif yapmak için istediği izni vermiş ve keşiften elde edilen malumatın bildirilmesini istemiştir.[107] Bonkowski Paşa ilk olarak 28 Ağustos'ta İzmir ve Hamidiye arasında teftişte bulunmuştur.[108] Yaptığı bu teftişi de 29 Ağustos'ta Sadarete rapor etmiştir. Bu raporda aşağıdaki bilgiler yer almıştır:

> *İzmir'deki hastalığın zuhur etmesi üzerine, hastalığın ortadan kaldırılması için gerekli hijyen kurallarını sağlamak amacıyla İzmir'e gelmiştim. İzmir'e ulaştığım sırada Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'ye bağlı Karantinalar Umum Müfettişi Koçoni Efendi burada bulunmaktaydı. Onun burada bulunması, gerekli tedbirleri almamda güçlük çekmeme sebebiyet verdi. Ayrıca Koçoni Efendi İzmir'de kolerayı engellemek için temizliğe dikkat etmemiş, hastaları kalabalık alanlardan uzaklaştırılmasını sağlayamamıştır. Çevreye tayin ettiği bazı Yunanlı doktorlara itimadım yoktur. Bu nedenle Trabzon ve başka bölgelerde kolera hastalığını yok etmek için birlikte çalıştığım 5 doktorun hemen İzmir'e gönderilmesi gereklidir. Ayrıca 17 çadır tedarik edilmiş, 10 baraka kurulması düşünülmüş ise de bu barakaların yetişemeyeceği düşüncesiyle vazgeçilmiştir. Barakalar yerine Aydın Vilayeti merkezinden şimdilik 50 çadır gönderilmesi istenilmiştir. Bu görevleri yerine getirmek için istihdam edilecek memurlara verilmek üzere aylık 50 bin kuruşa ihtiyaç duyulmaktadır. Şehirde hastalığın yayılmasını engellemek için de vali ile birlikte Jandarma kumandanı Hıfzı Bey ellerinden geleni yapmaktadırlar.*[109]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa 29 Ağustos'ta gönderdiği raporunda İstanbul'dan 5 doktor talebini yinelemiştir. Sadaret, paşanın doktor isteğini geri çevirmemiştir. Böylece 31 Ağustos'ta askeri doktorlardan Covani, Diyojen, Ahmet, Ahmet Hilmi ve Mehmet Beyler İzmir'e gönderilmiştir.[110] Bu sırada Bonkowski Paşa muavini Kani Bey ile teftişlerine devam etmiştir. Ağustos ayının son günlerinde Aydın Vilayetine teftişe çıkacakken karar değiştirmiş ve Aydın yöresine komisyon üyelerinden Ali Rıza Efendi'yi göndermiştir. Kendisi de Doktor Kani Bey ile özel bir trenle Turgutlu ve Manisa'ya gitmiştir. Başmüfettiş, Turgutlu ve Manisa'da çarşı, sokak ve hanları teftiş ettikten sonra

106 BOA, İ.HUS. 15/78, 14 Safer 1311 (27 Ağustos 1893), 1.
107 BOA, İ.HUS. 15/78, 14 Safer 131 (27 Ağustos 1893), 2.
108 BOA, BEO. 265/19827, 15 Safer 1311 (28 Temmuz 1893).
109 BOA, İ.HUS. 15/90, 16 Safer 1311 (29 Ağustos 1893).
110 Doktorların maaşları ve harcırahları aydın Vilayetinden karşılanacaktı. Bkz. BOA, İ.DH. 1307/15, 18 Safer 1311 (31 Ağustos 1893).

İzmir'e dönmüştür.[111] Bonkowski Paşa bir süre sonra tren ile Aydın vilayetinin sınırlarını gezmiştir. Paşa, hem teftiş hem de uygulanan tedbirleri yerinde görmek için Denizli ve Aydın civarında Eylül ayının ortalarına kadar gezisini sürdürmüştür.[112] Gezi bitince Paşa, hem yaptığı teftişi hem de İzmir'de karşılaştığı sorunları aktardığı 17 Eylül 1893 tarihli bir rapor hazırlamıştır. Rapor 8 Eylül ve 17 Eylül tarihli olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda İzmir'e hastalığın nasıl bulaşmış olduğunu ve Karantinalar Genel Müfettişi Koçoni Efendi'nin hastalık hakkındaki ihmalkârlığını dile getirmiştir. Yine Koçoni maiyeti altındaki Rum doktorların işgüzarlığından da bahsetmiştir. Paşanın 8 Eylül 1893 tarihli raporunda şu bilgilere yer verilmiştir:

> *Kolera hastalığının İzmir'e, Urla'da bulunan Klazomen Tahaffuzhanesi çalışanlarının dikkatsizliği ile bulaşmış olduğu büyük olasılıktır. Her ne kadar Koçoni Efendi hastalığın Klazomen tahaffuzhanesinde görülmesinden evvel İzmir'de mevcut olduğunu iddia etmiş ise de, hastalığın İzmir'de çıkmasını ne Klazomen Tahaffuzhanesine ne de hükümete bildirmiştir. Hatta hastalığı daha sonraki süreçte genel bir rapor ile bildireceğini söyleyerek meseleyi ciddiye almayıp, geçiştirmiştir. Bu nedenle de bölgede hastalığa karşı alınması gereken önlemler de gecikmiştir. Hâlbuki hastalığın İzmir'e ne zaman zuhur ettiğine dair bir tahkik yapmamış, durumu resmi olarak da ortaya koyamamıştır. Koçoni Efendi İzmir'e benden 4 gün evvel gelmiş, hastalık hakkında gerekli önlemeler almasına imkân varken ağır davranmış ve hastalığın bu denli yayılmasına neden olmuştur. Ayrıca kendisi Yunanlı olduğundan maiyetine seçmiş olduğu doktorlar da Yunanlılardı. Bu doktorlardan bazıları görevlendirildikleri daireleri layıkıyla gezmeyip iş görmedikleri gibi ahaliyi korku ve endişeye sevk etmekteydiler. Belediye memurlarının ekseriyeti de işi bilmedikleri gibi gayretsiz olmalarından dolayı bir mahallede bastırılan hastalık diğer bir mahallerde baş göstermekteydi. Askeri doktorlar ise görevlerine devam etmekteydi*.[113]

Bonkowski Paşa, raporunun ikinci bölümünde yani; 17 Eylül kısmında ise İzmir'de hastalığın hangi mahallerde yoğun olduğu, hastalığa karşı hangi önlemlerin alındığını belirmekteydi. Raporda şu ifadelere yer vermiştir:

> *Hastalığı ortadan kaldırmak için belediye doktorlarını 16 daireye taksim ettim. Her daire memurlarının da vazifelerini belirttim. Ayrıca her gün gündüzleri birer rapor vermelerini tembihledim. Görevlendirdiğim memurlar görevlerini yerine getirirken bir taraftan onları ve yapılan işleri teftiş ettim. Hastalığa gelince, hastalığın merkezi İzmir'in Musevi mahallesi olmuştur. Burada Museviler yoğun olmakla beraber maiyetimde yer alan Doktor Kani Bey ile sıhhi tedbirleri icra eyledim. Hastalık zuhur eden hanelerin mümkün mertebe kordon altına alınması ve içme sularına bir kat daha dikkat edilmesi hususunda halkı uyardım. Kalabalık içinde yaşayan ahalide hasta olanları çadır ve barakalara yerleştirdim. Bu tedbirler ve çalışmalarla hastalığın men edilmesi için tüm cabayı gösterdim. Aydın Vilayeti Jandarma kumandanı Hıfzı Bey gerekli tüm tedbirleri uygulamaya koydu. Vali ise en ufak tedbirleri dahi uygulamada titiz davrandı. Hastalığın yok edilmesi için halka*

111 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 101.
112 Aynı yer.
113 BOA, İ.HUS. 16/82, 6 Rebiülevvel 1311 (17 Eylül 1893).

sık sık uyarılarda bulunulmuş, içme suyu ve lağım gibi sağlığı olumsuz yönde tetikleyecek konularda gerekli çalışmalar ivedilikle yerine getirilmiştir. Hastalığın daha ne kadar devam edeceği hakkında haftaya bir rapor yazacağım.[114]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, 20 Eylül'de Sadarete yazdığı bir başka raporunda İzmir'de son 24 saatte herhangi bir hastalık görülmediğini bildirmiştir.[115] 21 Eylül'de Sadaretten iletilen cevapta Bonkowski Paşa'nın İstanbul'a gelmesi istenilmiştir.[116] Ayrıca İzmir'de hastalığın sona ermesi üzerine, Bonkowski Paşa'nın son raporu İstanbul'da gazetelerde neşredilmiştir.[117]

İzmir'de görevinin bitmesi üzerine İstanbul'a gitmek için hazırlanan Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'ya 24 Eylül'de yeni bir emir gönderilerek, Doktor Hasan Tevfik ve Simon Efendi ile Eskişehir'e gitmesi istenmiştir.[118] Eskişehir'e ilk aşamada, Bonkowski Paşa'nın İstanbul ekibinde bulunan Rasim Efendi gönderilmiştir.[119] Paşanın trenle 8 Kasım'da tekrar Eskişehir'e gitmesi istenilmişse de[120] hastalığın etkisini yitirmesi üzerine bundan vazgeçilmiştir.[121] Bonkowski Paşa'nın İzmir'deki görevi Sadaretten gelen 9 Kasım tarihli telgraf ile sona ermiştir. Paşanın İzmir'deki görevlerini Jandarma Kumandanı Hıfzı Paşa'ya devrederek maiyeti ile birlikte İstanbul'a gelmesi istenmiştir.[122]

İzmir kolera salgınında 28 Temmuz 1893 ile 9 Kasım 1893 tarihleri arasında toplam 547 kişi hastalığı yakalanmış, 405 kişi vefat etmiştir. Salgının 15 Ağustos ile 28 Ağustos arasında yoğun olduğu görülmektedir. Kolera hastalığına 304 Musevi, 119 Rum, 102 Müslüman, 15 Ermeni ve 7 de Katolik yakalanmıştır.[123]

Bonkowski Paşa'nın Bursa ve Çevresinde Koleraya Karşı Yürüttüğü Faaliyet

Bursa, Ege şehirlerini İstanbul'a bağlamaktaydı. Dolayısıyla burada bir hastalığın olması durumunda İstanbul ve çevre illere yayılma olasılığı fazlaydı. 22 Ağustos 1894'de Bursa ve İzmit taraflarında kolera görülmüştür. Bu nedenle, Bursa'da acil olarak sıhhi tedbirler

114 BOA, İ.HUS. 16/82, 6 Rebiülvvel 1311 (17 Eylül 1893). Bu sırada Bonkowski Paşa'ya İzmir'de gösterdiği gayret ve başarı nedeniyle ikinci rütbeden Mecidi nişanı verilmiştir. Bkz. BOA, İ.TAL. 34/15, 5 Rebiülevvel 1311 (16 Eylül 1893).
115 BOA, İ.HUS. 16/63, 9 Rebiülevvel 1311 (20 Eylül 1893).
116 BOA, İ.HUS. 16/63, 10 Rebiülevvel 1311 (21 Eylül 1893).
117 BOA, İ.HUS. 16/ 63, 11 Rebiülevvel 1311 (22 Eylül 1893).
118 BOA, İ.HUS. 17/67, 13 Rebiülevvel 1311 (24 Eylül 1893); Metin Menekşe, "Eskişehir'de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, 1 (Mart 2020): 67.
119 BOA, İ.HUS. 17/73, 15 Rebiülevvel 1311 (26 Eylül 1893).
120 BOA, İ.HUS. 17/118, 28 Rebiülahir 1311 (8 Kasım 1893).
121 BOA, İ.HUS. 17/129, 29 Rebiülahir 1311 (9 Kasım 1893).
122 BOA, İ.HUS. 16/151, 29 Rebiülahir 1311 (9 Kasım 1893).
123 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 98-99.

almak gerekmiştir.[124] 10 Eylül'e gelindiğinde hastalık şiddetini arttırmıştır. Hastalığın başka yerlere sirayetini engellemek amacıyla şehir kordon altına alınmalıydı. Bunun içinde 200 geçici zaptiye gerekliydi Hastaların muayene ve tedavi edilebilmesi amacıyla şehirde doktor olmadığından buraya acil olarak 4-5 doktor gönderilmeliydi. Şehri dezenfekte edebilmek için de yalnızca bir adet pülverizatör bulunmakta, ancak 15 adet pülverizatör gerekliydi.[125] Bu arada Sultan II. Abdülhamid Bursa'daki kolera vakalarının artması üzerine 20 Eylül'de gerekli teftiş ve dezenfeksiyon işlemlerini yürütmek amacıyla Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'yı görevlendirmişti.[126]

Bursa'da kolera salgınının çıkış noktalarından biri Mudanya kasabasıydı. Mudanya limanından yapılan gemi yolculuğu ve deniz ticareti taşımacılığı ile kolera hem İstanbul'a hem de başka liman şehirlerine kolaylıkla yayılabilirdi.[127] İlk olarak Bursa'dan Mudanya'ya geçen Bonkowski Paşa, 30 Eylül 1894'de Sadarete gönderdiği raporda aşağıdaki bilgilere yer vermiştir:

> *Kasabayı teftiş etmek üzere bu sabah saat 13'de Mudanya'ya ulaştım. Belediye havalisinde tesadüfen bir cenaze olduğunu öğrendim. Doktor Yüzbaşı Cenab Şahabettin Efendi ve memleket doktoru ile birlikte cenazenin bulunduğu mahalleye ulaşarak hemen tahkikata giriştim. Toplanılan malumat sonucu şahsın şüpheli bir hastalığa yakalanarak vefat ettiğini müşahede ettim. Gerekli dezenfenksiyon işlemlerinin de hemen gözetimim altında yapılmasını sağladım. Ayrıca bugün Mudanya'dan Tuzla'ya hareket eden vapurdaki yolcular ile konuştum. Yolculardan hiçbirinin vefat eden kişinin hastalığa yakalandığı hana gitmediklerini ve o kişi ile temas kurmadıklarını öğrendim. Bu yolcular da tıbbi muayenelerden geçirilmiştir. Eşyaları da dikkat ve önemle dezenfekte edilmiştir. Yolcuların 10 gün karantinaya tabi tutulmaları lazım gelmekteydi. Ancak Bursa şehri etrafındaki kordondan pek çok kişi kaçmıştır. Kaçan kişiler çok fazla olduğundan vilayetin bulaşık ilan edilmesi gereklidir. Bursa'nın çevresindeki kordon ile iki tahaffuzhanenin lağvını dünkü gün vilayet valisine de belirttim. Raporumda da belirttiğim gibi Hüdavendigar vilayetinden İstanbul'a gideceklerin Tuzla'da bir defa olarak 10 gün karantinaya tabi tutulmasının gerekli olduğunu düşünüyorum*.[128]

Bonkowski Paşa, Mudanya'da bir şahsın hastalanarak vefat etmesi üzerine gerekli teftişleri yapmış, onun koleradan vefat ettiğini belirlemişti. Bu çerçevede yaptığı teftişleri rapor haline getirerek, 30 Eylül 1894'de Sadarete göndermişti. Paşa, raporunda Mudanya'da gerekli sıhhi tedbirlerin bir iki gün içerisinde alınmasını istemişti. Sadaret, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi Hüdavendigar Vilayeti dahilinde Bursa özelinde gerekli sıhhi tedbirleri alması hususunda uyarmıştı. Mecliste müzakere edilen mesele, sonrasında Sadarete yazılmıştır. Bu

124 BOA, Y.PRK.DH. 8/12, 19 Safer 1312 (22 Ağustos 1894).
125 BOA, A.) MKT.MHM. 553/43, 9 Rebiulevvel 312 (10 Eylül 1894).
126 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895),* 132.
127 Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, 21 (2011): 221.
128 BOA. Y.A.HUS. 309/102, H. 29 Rebiülevvel 1312 (30 Eylül 1894), 2.

yazı, kolera hastalığı hakkında ihtisası bulunan Doktor Olçanski'nin İstanbul'da olduğunu ve seri bir şekilde Mudanya'ya gönderileceğini bildirmiştir. Meclis, Doktor Olçanski'nin İstanbul'dan Mudanya'ya ulaşmasına kadar da Bonkowski Paşa'nın karantina kurallarına göre gerekli sıhhi önlemleri almasını istemiştir. Bu bağlamda, bulaşık bir yerden temiz bir mahalleye karantinasız gidilmesine müsaade edilmemesi tembih edilmiştir. Ayrıca Paşa, meclis kararlarına müdahale etmemesi konusunda uyarılmıştır.[129]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, Bursa'da vilayetin önde gelenleri ile birlikte bir komisyon teşkil etmiştir. Başta Hüdavendigar Valisi Ahmet Münir Paşa olmak üzere teşkil edilen komisyon, ilk olarak kordon meselesini ele almak için toplanmıştır. 8 Ekim 1894'de yapılan bu toplantıda bazı tespitlerde bulunulmuştur. Komisyon, kordondan dolayı şehirde ekonomik hayatın olumsuz etkilendiğini tespit etmiştir. Alınan kararlarla şehrin ekonomik hayatını tekrar canlandırmak amaçlanmıştır. Bursa şehrinin etrafı bağlar, sebze ve dut bahçeleri ile yoncalık ve kestanelik alanlardan oluşmaktaydı. Bu ürünlerin toplanması pazarlara nakledilmesi önemli meselelerdendi. Bununla birlikte komisyon, gelecek sene elde edilecek hasat için bahçelerin temizliği gibi kış hazırlıklarının yapılmasını gerekli görmüştü. Komisyon arabacılık, odunculuk, kömürcülük ve çapacılık yapan 30 bine yakın muhacirin geçimlerini sağlamalarını da diğer önemli bir husus olarak görüyordu. Tüm bunlar şehirde uygulanan kordon nedeniyle kesintiye uğramakta, bölge ekonomisi de olumsuz etkilenmekteydi. Bu ve benzeri sebepler esnaf ve çiftçilikle geçinen kişilerin tepkilerine neden olmaktaydı.[130] Bu durum nedeniyle Bursa kordonunun daha gerilere çekilmesinin ve Acemler ile Duaçınarı tahaffuzhanelerinin de kapatılmasının sorunları ortadan kaldıracağı düşünülmüştür. Kapatılacakların yerine Bursa'dan İnegöl, Gemlik, Yenişehir, Ertuğrul, Kütahya ve Karahisar yönüne gidecek olanlar için Konya Caddesinin Aksu köyü civarında bir tahaffuzhane yapılması kararı alınmıştır. Bununla birlikte Bursa'da Mihaliç ve Kirmastı kazalarıyla Karesi Sancağına gidecek yolcular için de Apolyond Gölü üzerindeki Uluabad Cisr-i Kebiri'nin yanında bir tahaffuzhane inşası önemli görülmüştür. [131]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa Mudanya'daki çalışmaları hakkında Sadarete 15 Ekim tarihli bir rapor göndermiştir. Bu raporda, Bursa'nın girişinde bulunan Acemler Tahaffuzhanesinde 10 günlük bir karantina uygulanmakta olduğunu belirterek, aynı sürede karantinanın Tuzla'da da uygulanmasını istemiştir. Bu konu Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de müzakere edilerek, Acemler tahaffuzhanesinde icra olunmakta bulunan 10 günlük karantinanın Tuzla tahaffuzhanesinde uygulanmasına gerek olmadığı bildirilmiştir.[132] Bonkowski Paşa raporunda ayrıca Bursa ve civarında meydana gelen koleranın şimdiye kadar imha olunamamasının sebebi olarak Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin görevlendirdiği kişileri

129 BOA. Y.A.HUS. 309/102, H. 29 Rebiülevvel 1312 (30 Eylül 1894), 1.
130 Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)," 225.
131 Aynı yer.
132 BOA. İ.HUS. 30/57, H. 18 Rebiülahir 1312 (19 Ekim 1894).

işaret etmektedir. Sıhhiye Meclisi, istenmesi durumunda, gönderilen kişilerin yerine başka kişilerin gönderilebileceğini ifade etmiştir.[133] Bonkowski Paşa'nın 16 Ekim'de gönderdiği bir başka raporunda, bölgede Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin kolera hastalığına karşı gerekli çalışmaları yürütmediği gibi, kendisine ve hatta Sadarete de gerekli malumatları vermediği suçlamasında bulunmuştur. Bonkowski Paşa, Mudanya'daki 17 köyde hastalığın tespit edildiğini, bunlardan 16'sında ise 34 kişinin hastalığa yakalandığını, bu kişilerin yarısının vefat ettiğini belirtmiştir. Paşa ayrıca bu köyler için acilen doktor gönderilmesini talep etmiştir.[134] Bu son rapor üzerine Sadaret, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi uyarmış ve bölgeye yeterli sayıda doktorun gönderilmesini istemiştir. Bu uyarı üzerine meclis, 27 Ekim'de bölgedeki sıhhi tedbirleri yürütmesi için Doktor Vom'un gönderileceğini Sadarete iletmiştir.[135] Bu gelişme sonrası Bonkowski Paşa Bursa'da gerekli çalışmaları yapmış ve teşkil ettiği komisyona neler yapılması gerektiğini tembihleyerek İstanbul'a dönmüştür.

Bonkowski Paşa, yaklaşık bir yıl sonra Bursa'ya geri dönmüştür. Eylül 1895'de Bursa ve çevresinde kolera hastalığı yeniden çıkmıştır. Eylül ayının başında Bursa'ya bağlı Bandırma'nın Aydıncık kasabasında kolera hastalığı zuhur etmiş, hastalık birdenbire artmıştır. Yirmi kadar bulaşık olmuş, bunların yarısının vefat ettiği Sadarete bildirilmiştir.[136] Hastalığın çevreye sirayet etmemesi için Aydıncık'a gönderilmek üzere, 5 doktor ile 3 dezenfeksiyon memurundan oluşan bir sıhhiye heyeti oluşturulmuştur. İki doktor ile bir dezenfeksiyon memuru da Mudanya yoluyla Bandırma'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.[137] Ayrıca Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Aydıncık'daki hastalığın çevreye sirayet etmemesi için kasabanın etrafının kordon ile çevrilmesi gerektiğini belirtmiş, bu kordondan kimsenin çıkmasına da müsaade edilmemesini istemiştir. Bursa ve civardan İstanbul'a gideceklerin Tuzla'da 10 gün karantinada bekletilmesine karar verilmiştir. Anadolu'dan İstanbul'a gideceklerin de, İzmit'te geçen sene Ekim 1894'de inşa edilen barakalarda[138] bir doktor tarafından muayene edilmesi şart koşulmuştur. Aynı zamanda burada bir etüv makinesi ile de yolcu eşyalarının dezenfekte edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[139] Sultan II. Abdülhamid, bölgede sıhhi tedbirlerin hızla alınmasını istemiş ve Bonkowski Paşa'nın Bursa'ya giderek çalışmalara başlamasını emretmiştir.[140]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, Bursa'ya vardıktan hemen sonra Sadarete bir rapor hazırlamıştır. 9 Eylül 1895 tarihli raporunda aşağıdaki bilgelere yer vermiştir:

133 BOA. İ.HUS. 30/57, H. 18 Rebiülahir 1312 (19 Ekim 1894).
134 BOA. İ.HUS. 30/94, H. 15 Rebiülahir 1312 (16 Ekim 1894).
135 BOA, İ.HUS. 30/94, 26 Rebiülahir 1312 (27 Ekim 1894).
136 BOA, A.) MKT.MHM. 565/16, 13 Rebiülevvel 1313 (3 Eylül 1895), 1.
137 BOA, MKT.MHM. 565/16, 15 Rebiülevvel 1313 (5 Eylül 1895), 7.
138 BOA, Y.MTV. 110/ 73, 9 Rebiülahir 1312 (26 Ekim 1894).
139 BOA, MKT.MHM. 565/16, 15 Rebiülevvel 1313 (5 Eylül 1895), 9.
140 BOA, İ.DH. 1326/10, 23 Rebiülevvel 1313 (13 Eylül 1895).

> *Bursa'ya geldikten sonra gerekli teftişi yaptım. Bursa'ya bağlı köylere 2, Mudanya ve Gemlik için birer, Yenişehir ve Ertuğrul için bir olmak üzere toplam 5 seyyar doktor yarın hareket edecek. Bursa şehrinde teftiş heyeti iki iken dörtte çıkarıldı. Dezenfeksiyon memurları tayin edildi. Ayrıca tren hattında gerekli sıhhi tedbirleri aldırdım. Aydıncık'a hareket eden sıhhiye heyetinin bugün oraya ulaştığının haberini aldım. Ben de Bursa'da gerekli sıhhi tedbirleri aldıktan sonra Aydıncık'a hareket edeceğim*.[141]

Bonkowski Paşa bu raporun ardından henüz bir hafta geçmeden bir başka rapor hazırlamıştır. 15 Eylül tarihli bu raporunda paşa ana hatları ile şunları belirtmiştir:

> *Hüdavendigar Vilayetinin bulaşık mahallerinden gerek karadan gerekse denizden yola çıkan yolcular Tuzla'da tahaffuzhanesine gidip karantinada bekleyeceklerdir. Eşyaları ise burada dezenfekte edilecektir. Yolcular bu işlemlerin arkasından gidecekleri yere doğru yola çıkacaklardır. Ancak yolcu eşyalarının dezenfekte edilmesi için Anadolukavağı'ndaki etüv makinesinin Tuzla karantinasına gönderilmesi gereklidir*.[142]

Bonkowski Paşa'nın 15 Eylül 1895 tarihli raporu Bursa'dan yazdığı son rapor olmuştur. Bu sırada İstanbul'da kolera hastalığı salgın haline gelmiş, vefat ve bulaşık sayıları artmıştır. Şehirde dezenfeksiyon işlerinin teftişi ve sıhhi tedbirlerin alınması için çalışmalara başlanmıştır. Sıhhi tedbirleri yürütecek kişi olan Bonkowski Paşa, II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a çağrılmıştır.[143] Paşa'ya acilen İstanbul'a gelmesi için ikinci defa emir gelmiş ise de paşa, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye kararı gereği 10 günlük karantinaya tabi tutulmuştur.[144] Karantinaya takılmasının sebebi ise, Sıhhiye Meclisi'nin tüm üyelerinin aldığı; her kim olursa olsun hastalık bölgesinden gelirken 10 gün karantinada bekletilmesi, kararıydı. Hariciye Nezareti Nazırı Turhan Paşa da bu kararı karantina inspektörüne (müfettiş) bildirmişti. Talimat gereği de Bonkowski Paşa 10 günlük karantinada bekleyecekti. Paşa, süre dolmadan da kendisinin buradan ayrılıp İstanbul'a gelmesine izin verilmeyeceğini Sadarete bildirmiştir. Sadaret de yaptığı yazışmalar sonucu paşanın bu konuda istisnaya tabi tutulması gerektiğini belirterek, geçişine izin verilmesini istemiştir. Paşa da eşya ve giysilerinin dezenfekte edilmesinden sonra derhal İstanbul'a hareket edeceğini belirtmiştir.[145]

Bonkowski Paşa'nın İzmit ve Çevresinde Koleraya Karşı Yürüttüğü Faaliyet

Bursa civarında teftiş çalışmalarını yürüten Bonkowski Paşa'nın İzmit'te geçmesi emredilmiştir. İzmit'teki kolera salgını İstanbul'u tehdit etmekteydi. Paşa'ya, 27 Eylül 1894'te Sadaretten gelen telgraf ile önce Bursa'dan İstanbul'a gelmesi, oradan da İzmit'e gitmesi bildirilmiştir. Bu çerçevede Sadaret, Bonkowski Paşa'nın İzmit'te alacağı önlemleri bir talimat ile iletmiştir. İzmit'ten Tuzla'ya kadar olan mahallelerde kolera hastalığı

141 BOA, Y.A.HUS. 336/33, 19 Rebiülevvel vvel 1313 (9 Eylül 1895).
142 BOA, DH.MKT. 428/80, 25 Rebiülevvel 1313 (15 Eylül 1895).
143 BOA, İ.HUS. 41/63, 25 Rebiülevvel 1313 (15 Eylül 1895).
144 BOA, Y.A.HUS. 336/97, 29 Rebiülevvel 1313 (19 Eylül 1895), 1.
145 BOA, Y.A.HUS. 336/97, 29 Rebiülevvel 1313 (19 Eylül 1895), 5.

görülmekteydi. Paşa, bu mahallelerden gelenlerin Tuzla tahaffuzhanesinde 5 gün boyunca karantinada bekletilmesini sağlayacaktı. Karantinada beş gün bekletilmesi düşünülen yolcuların ihtiyaçlarının karşılanması büyük sorun olarak gözükmekteydi. Çünkü hem karantinada hem de bölgede bulunan askeriye için yeteri kadar eşya bulunmuyordu. Bu nedenle Bonkowski Paşa, Ankara ve İzmir civarından gelecek olan kişilerin geçişlerini bir sonraki emre kadar engelleyecekti. Öte yandan paşa denizden vapurla gelenlerin de İzmit'te karantinada tutulmalarını sağlayacaktı. Yolcular muayene edilecek, eşya ve giysileri titizlikle dezenfekte edilecekti. Trenle gelip-gidecek olanlar için de paşa aynı işlemlerin yapılmasını sağladıktan sonra geçişlerine izin verecekti. Ayrıca İzmit'te her gün iskeleye 1500 kadar kişi çıkmaktaydı. Bu kişilerin ortalıkta perişan halde beklemeleri engellenmeliydi. Bonkowski Paşa bu kişileri bekletilmesine engel olacak ve zamanında muayene edilmelerini sağlayacak, eşya ve giysilerini dezenfekte ettirerek hızla uğurlayacaktı.[146]

Bu talimat rağmen Bonkowski Paşa İstanbul'a gönderdiği telgrafta hemen İzmit'e gitmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Paşa, Bursa ve Mudanya civarında hastalığın devam ettiğini ifade etmiştir.[147] Ancak ertesi gün yani 28 Ekim'de Sadaretten gelen telgrafla kolera salgınının İstanbul'da da görüldüğü belirtilmiş ve İzmit ve çevresinden gelenlerin fazla olduğu vurgulanmıştır. Bu durumda kolera salgınının İstanbul'da daha fazla yayılacağı düşünülerek, Bonkowski Paşa'nın acilen İzmit'e gitmesi emri verilmiştir. Sadaret, Bursa ve çevresinde hastalığın devam etmesi üzerine de şehirde çalışmaların aksamaması için paşanın maiyetinde bulunan fenni temizlik (*tathir*) müfettişi Ali Bey ile Doktor Jul Efendi'nin Bursa'da bırakılmasını istemiştir.[148]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, İzmit'e hareket ettiği sırada kolera hastalığının İstanbul'a ulaşmaması için Tuzla'dan Şile'ye kadar bir kordon teşkil edilmişti. Ancak arzu edilen başarı sağlanamamıştır. Bir taraftan kordon için yeterli sayıda zaptiye bulunmamış, diğer taraftan elde olan zaptiyeler de gelişi güzel yerleştirilmişti. Böylece hastalıklı bölgelerden İstanbul'a giriş yapılmasının önüne geçilememişti.[149] Öte yandan denizden gelen araçlardaki yolcular için de tedbir ve dezenfeksiyon çalışmaları yapılmışsa da ekipman ve eleman sıkıntısı yaşanmaktaydı.[150]

Bonkowski Paşa, 1 Kasım 1894'de Tuzla'ya varmış ve hemen teftişlerde bulunmuştur. Ardından hem Bursa'daki çalışmalarını hem de Tuzla'da yaptığı teftişleri Sadarete rapor etmiştir. Paşa, 1 Kasım tarihli bu raporda aşağıdaki hususlar hakkında bilgi vermiştir:

Tuzla'ya teftiş için İzmit'e gitmem hakkında gönderilen tebliği alır almaz Bursa'da vali

146 BOA, İ.HUS. 30/90, 26 Rebiülevvel 1312 (27 Ekim 1894).
147 Aynı yer.
148 BOA, İ.HUS. 30/95, 27 Rebiülevvel 1312 (28 Ekim 1894).
149 BOA, A.) MKT.MHM. 711/13, 29 Rebiülevvel 1312 (30 Ekim 1894). 2.
150 BOA. A.) MKT. MHM. 711/13, H. 29 Rebiülevvel 1312 (30 Ekim 1894). 5.

paşa hazretleri ile şehirde bulunan doktorları, müfettişleri, dezenfeksiyon memurlarını topladım. Onları yapmaları gerekenler hakkında bilgilendirdim. Ayrıca İstanbul'dan karantina doktoru olarak gelen Mösyö Vom'u ziyaret ettim. Bursa'dan ayrılmadan önce yani; pazartesi günü bir çocuğun hastalığa yakalandığı haberini aldım ve Bursa'dan ayrıldım. Dün akşam saat 10 sıralarında Tuzla'nın Konya mahallesine ulaştım. Altı vapur, birçok gemi ve kayıkların karantina müddetlerini ikmal edegelmekte olduğunu gördüm. Karantina süresini tamamlayanların bir doktor tarafından muayene edilerek yolcu edildiğini öğrendim. Kolera hastalığının başlıca yayılma sebebini, hastalıklı kişinin istifra etmesi olarak tetkik ettim. İstifranın hem kişinin hem de başkalarının üzerine ve eşyalarına bulaşmaktadır. Beş veya 10 gün karantina icra olunsa dahi insanların giysileri ve eşyaları temizlenmeden gönderilmeleri hastalığın onlarla birlikte nakil olması demekti. Karantina süresi boyunca yolcuların giysileri ve eşyalarının dezenfekte edilmesi, gelen deniz araçlarının kireçle temizlenmesi sonucunda hastalığın yayılmasının önüne geçilebileceği muhtemeldir.[151]

Bonkowski Paşa aynı gün bir başka rapor kaleme almıştır. Bu rapor ise genel olarak Tuzla tahaffuzhanesinin durumu hakkındaydı. Paşa özetle; barakaların iyi korunamadığını, insan atıklarının biriktiği fosseptik çukurlarından temiz sulara sızıntı olduğunu, yeteri miktarda bu çukurlara kireçleme yapılmadığını, abdesthanelerin yeteri kadar temiz ve iyi düzenlenmediğini belirtmiştir. Bonkowski Paşa, özellikle temiz sulara pis suyun karışması nedeniyle karantinada bekleyen insanların yeniden hastalanabileceğini ve hastalığın buradan da başka yerlere sirayet edebileceğini ifade etmiştir.[152]

İzmit ve civarında teftişlerini sürdüren Bonkowski Paşa, 3 ve 11 Kasım 1894 tarihlerinde Sadarete iki rapor daha göndermiştir. Raporunda İzmit'te hastalığın söndürülmüş olduğunu, Adapazarı'nda ise 6 ve 7 Kasım'da bulaşık ve vefat olduğunu belirtmiştir. Ayrıca paşa, Eskişehir, Ankara şehirleri ile bunlara bağlı bazı kasabalarda da hastalık görüldüğünü ifade etmiştir.[153] Bu iki rapora karşılık olarak Sadaretten paşaya yazılan 11 Kasım 1894 tarihli cevapta, Eskişehir ile Ankara'ya İzmit'ten herhangi bir doktor gönderilmemesi gerektiği, Adapazarı'na da İstanbul'da bulunan sıhhiye doktorlarından Şahabettin Efendi'nin gönderileceği belirtilmiştir. Sadaret, Doktor Şahabettin Efendi ile oradaki sıhhiye memurlarının koleraya karşı gerekli önlemleri alabileceklerini yazmıştır. Ayrıca paşanın İzmit'ten ayrılmaması ve hastalığın orada tamamen söndürülmesi gerektiği vurgulanmıştır.[154] Bu yazı sonrası, Bonkowski Paşa İzmit hakkında bir rapor hazırlamıştır. Paşa raporunda; askerlerin kent merkezi dışındaki çadırlarda dinlenmekte olduğunu belirterek, hastalığa yakalanan ve durumu ağır olan askerlerin de çadırlarda tedavi edilmekte oldukları bilgisini

151 BOA, A.) MKT.MHM. 711/13, 2 Cemaziyelevvel 1312 (1 Kasım 1894), 16.

152 BOA, A.) MKT.MHM. 711/13, 2 Cemaziyelevvel 1312 (1 Kasım 1894), 17.

153 BOA, A.) MKT.MHM. 554/69, 12 Cemaziyelevvel 1312 (11 Kasım 1894); BOA, Y.A.HUS. 312/86, 12 Cemaziyelevvel 1312 (11 Kasım 1894).

154 BOA, A.) MKT.MHM. 554/69, 12 Cemaziyelevvel 1312 (11 Kasım 1894); BOA, Y.A.HUS. 312/86, 12 Cemaziyelevvel 1312 (11 Kasım 1894).

vermiştir. Hastalığa karşı zabitler ve doktorlar büyük bir gayret göstererek, bazen sabahlara kadar çalışmaktadır. Böylelikle hastalığın askerler arasında bir salgına dönüşmesine engel olunmuştur.[155] Ayrıca Bonkowski Paşa, 3 Aralık 1894 tarihli yazısında, İzmit'te son 10 günden beri kolera vakası olmaması nedeniyle 10 günlük karantina süresinin beş güne indirilmesi ve kasaba etrafına konulan kordonun kaldırılması gerektiğini bildirmiştir.[156] Sadaret ise paşaya konunun Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ile görüşülüp öyle karar verileceğini belirtmiştir.[157] Bu sırada Bonkowski Paşa, İzmit'in Soğucak mevkiinde olası bir kolera salgınına karşın yapımına başlanan karantina barakalarını ziyaret etmiştir (8 Aralık). Barakaların tamamlandığını gören paşa, bunu Sadarete iletmiştir.[158]

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'nın karantina süresinin 5 güne indirilmesini ve İzmit kasabası etrafında uygulanan kordonun kaldırılmasını talep eden yazısına cevabı 9 Aralık'ta gelmiştir. Buna göre, İzmit'i çevreleyen kordon kaldırılacak, Tuzla karantinasında bekletilme süresi de ihtiyat nedeniyle 24 saate indirilecektir.[159] 10 Aralık 1894'te de Karabiga civarından Tuzla'ya gelenler hariç olmak üzere Marmara sahillerinden gelen yolculara ihtiyat amaçlı 24 saat karantina uygulama kararı verilmiştir.[160] Bununla birlikte 10 Aralık'ta bir başka karar daha alınmıştır. Bu karara göre, İzmit ve Ankara'dan gelenler Tuzla'da dezenfekte edilecek, Karadeniz ile Anadolu sahillerinden gelenlere yönelik karantina kaldırılacaktır.[161] Bonkowski Paşa hastalığın sönmesi ve karantinaların kalkması üzerine İstanbul'a dönmüştür.

Sonuç

Osmanlı Devleti, bir enfeksiyon hastalığı olan kolera salgınları ile mücadele etmek için 1838'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi teşkil etmiştir. İlerleyen süreçte kolera salgınlarına daha etkili mücadele etmek amacıyla doğrudan hükümete bağlı olmak üzere 1892'de Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği oluşturulmuştur. Bu başmüfettişliğin başına ise Kimyager-Eczacı Charles Bonkowski Paşa getirilmiştir.

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, öncelikle İstanbul'da 1893 yılında başlayan kolera salgını ile mücadele etmiştir. Paşa hem kolera hastalığının çıkmaması için

155 BOA, Y.A.HUS. 312/86, 12 Cemaziyelevvel 1312 (11 Kasım 1894), 3; Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894," 844.
156 BOA, İ.HUS. 32/94, 4 Cemaziyelahir 1312 (3 Aralık 1894).
157 Aynı yer.
158 BOA, Y.MTV. 110/73, 9 Cemaziyelahir 1312 (8 Aralık 1894). Bu barakalar Bonkowski Paşa'nın hazırladığı rapor çerçevesinde yapılmıştır. Bkz. Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894," 844.
159 BOA, Y.A.HUS. 314/114, 10 Cemaziyelahir 1312 (9 Aralık 1894).
160 BOA, DH.MKT. 316/58, 11 Cemaziyelahir 1312 (10 Aralık 1894).
161 BOA, Y.A.HUS. 315/22, 12 Cemaziyelahir 1312 (11 Aralık 1894).

hem de yayılmaması için bir dizi tedbir almıştır. Salgın sırasında kolera vakası görülen evlerin, mahallelerin pülverizatör ile dezenfekte edilmesi için çalışmalar yürütmüştür. Sıhhi tedbirler adı altında da pazar yerleri, dereler, lağımlar, sokakların temizlenmesi ve gerektiğinde kireç dökülerek mikroplarının yok edilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda hazırladığı raporları Sadarete ve Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur. Paşa, yürüttüğü sıhhi çalışmalar sırasında Şehremaneti Reisi Rıdvan Paşa ile de zaman zaman sürtüşmeler yaşamıştır. Sultan II. Abdülhamid, Bonkowski Paşa'nın koleraya karşı yürüttüğü başarılı çalışmaları nedeniyle, bu sürtüşmelerde paşanın çalışma azminin kırılmamasına özen göstermiş, ona desteğini sürdürmüştür.

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, İstanbul dışında Edirne, Trabzon, İzmir, Bursa ve İzmit gibi şehir ve kasabalarda baş gösteren kolera vakalarıyla da mücadele etmek için Sultan II. Abdülhamid tarafından görevlendirilmiştir. Paşa, görevlendirildiği yerlerde kolera hastalığının çıkış sebebini, yayılışını ve sönmesi için nelerin yapılması gerektiği hakkında Sadarete ayrıntılı raporlar sunmuştur. Sadaret de aldığı raporlar çerçevesinde Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi yönlendirmiştir. Bonkowski Paşa, görevlendirildiği yerleri detaylı olarak teftiş etmiş, hastalığı ortadan kaldırmak için hem Sıhhiye Meclisi'nin gönderdiği doktorların hem de mahalli doktorların hastalıkla mücadele etmede başarısız olduklarını raporlarında sıkça vurgulamıştır. Tüm bunların yanında hastalığın yayıldığı yerlerde sert tedbirler almış, karantina ve kordon uygulamalarına önem vermiştir. Paşa, koordine ettiği ekiplere de hastalığı yayacak yerlere kuru-sulu kireç döktürmüş, kolera hastalığının çıktığı evleri badana ettirmiştir.

Bonkowski Paşa'nın raporları aynı zamanda teftiş ettiği bölgelerde, on dokuzuncu yüzyılda hijyen koşullarının hiç de iyi olmadığını gösteriyordu. Lağımların üstü açık, abdeshaneler pis, temiz sulara pis sular karışıyordu. Bunlara dahil olarak halkın yoğun olarak bulunduğu pazar yerleri ile sokakların pis ve bakımsız olması gibi sebepler kolera mikrobunun üremesine ve yayılmasına neden olmuştur. Tüm bunlar da Bonkowski'nin işini güçleştirmiştir. Bu nedenle bazı durumlarda aldığı önlemlerin yetersiz kalmasına neden olmuştur. Ayrıca Bonkowski Paşa, deniz taşıtlarında yolculuk yapan kişilerin muayene edilmelerine ve eşya ile giysilerinin dezenfekte edilmesine önem vermiştir. Bu araçların özellikle katran ile dezenfekte edilmesini sağlamıştır. Karantinahanelerde etüv makinelerinin olmasına önem vermiş, hastalığın yayılımının önüne geçebilmenin bu makinelerle mümkün olabileceğini belirtmiştir. Paşanın raporları sayesinde Osmanlı'da kolera salgını ile yapılan mücadelede kurumların işlevlerini ve uygulanan yöntemlerin ayrıntısını öğrenmek mümkün olmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 104/7757, 127/9498, 134/10031, 134/9991, 135/10066, 145/18325, 165/12321, 245/18318, 245/18319, 245/18326, 246/18397, 246/18442, 249/18631, 255/19054, 260/19428, 265/19827, 42/3133, 43/3201, 445/ 33336, 67/5000, 69/5168, 135/10066, 565/16.

Bab-ı Asafi Name-i Hümayun Defteri (A.) DVNSNMH. d.) 14/96.

Dahiliye (DH.) 1296/47.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 2049/39, 2055/85, 264/24, 316/58, 428/80.

İrade-i Askeri (İ.AS.) 3/36,

İrade-i Dahiliye (İ.DH.) 1326/10, 1307/15.

İrade-i Hariciye (İ.HR.) 344/1.

İrade-i Hususi (İ.HUS.) 1/7, 29/ 5,15/30, 17/118, 17/73, 18/48, 24/46, 30/57, 30/90, 30/95, 32/94, 1/20, 12/1, 14/24, 14736, 15/20, 15/78, 15/90, 16/ 63, 16/151, 16/82, 16/82, 17/129/ 17/67, 18/49, 26/73, 26/78, 27/ 95, 27/41,27/46, 28/76, 29/ 33,3/94, 30/94, 30/94,33/112, 41/63, 5/43, 5/53, 7/13, 15/72, 1/12.

İrade-i Taltifat (İ.TAL.) 34/15.

Sadaret Muhimme Kalemi Evrakı (A.)MKT.MHM.) 553/43, 554/69, 554/69, 559/ 33, 559/ 33,593/ 7, 593/13, 596/5, 711/13.

Yıldız Askeri Elçilik ve Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK. EŞA.) 20/ 7.

Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.) 88/ 103, 88/ 107.

Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.) 8/12.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.) 304/34, 304/57, 312/86, 315/22, 318/35, 330/ 43, 336/33, 279/69, 314/114, 309/102, 336/97, 324/93.

Yıldız Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y.PRK.SGE.) 6/40.

Yıldız Mütenevvi Maruzatı (Y.MTV.) 104/ 49, 81/84, 110/ 73, 81/84, 81/85, 94/37, 117/7, 118/5, 74/ 35.

Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.SH.) 4/9.

Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.) 15/48.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Arik, Sabire. "Z historii tureckiej farmacji. Bonkowski Pasza – pierwszy chemik pałacu osmańskiego (From the History of Turkish Pharmacy Bonkowski Pasha – the First Chemist of the Osman Palace." *Rocznik*

Filozoficzny Ignatianum (The Ignatianum Philosophical Yearbook) 25, 1 (2019): 55-70.

Atar, Zafer. "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894." *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II* içinde 839-847. Kocaeli: Kocaeli Belediyesi, 2016.

Ayar, Mesut. "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* sayı 17 (2014): 19-39.

----------. *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895).* İstanbul: Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2007.

Günergun, Feza. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)." *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi- İstanbul 17-19 Şubat 1988-Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, 239-254. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

Kumaş, Nursal. "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, 21 (2011): 213-242.

Menekşe, Metin. "Eskişehir'de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, 1 (2020): 52-88.

----------. "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri(1893)." *Tarih Araştırma Dergisi* 39, 67 (2020): 385-435.

Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. Çev. Selahattin Erkanlı, 8. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Sarıyıldız, Gülden. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri." *Belleten* 58, 222 (1994): 329-376.

Ürekli, Fatma. *İstanbul'da 1894 Depremi*. 2. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Yaşayanlar, İsmail. "Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)." Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015.

Yıldırım, Nuran. "Edirne'de Kolera Salgını-1894," *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri 3-4 Ekim 2001 Dr. Rıfat Osman'ın Anısına (1874-1933)içinde 61-69.* Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları 2002.

----------. "Büyük Kolera Salgını (1865) ve Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 2 (2022): 55-78.

----------. "Kolera Salgınlarında Şehir Hijyeni: İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler." *Arredamento Mimarlık* sayı 342 (2020): 87-95.

----------. "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı." *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri, 22-23 Mayıs 2003.* Editör Süleyman Faruk Göncüoğlu içinde, 421-431. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yayınları, 2004.

----------. "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri." *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu 2 Haziran 2007.* Editör Bülent Özaltay, Nuran Yıldırım ve Murat Çekin içinde 199-217. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2008.

Yıldırım, Nuran ve Hakan Ertin. "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları." *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25, 1 (2020): 85-101.

Yılmaz, Özgür. "Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)." *Mavi Atlas* 5, 1 (2017): 172-200.